ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ

2017 / 1

Пловдивски исторически форум, година I, 2017, книжка 1, ISSN 2535-0951 (Online)

Издава катедра „История и археология“ при Философско-исторически факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“

Редакционна колегия:

Доц. д-р Георги Митрев (главен редактор), доц. д-р Димитър Димитров (зам.-главен редактор), проф. дин Камен Гаренов, проф. дфн Мирена Славова, проф. дин Евгений Шинаков (Брянск, Русия), проф. дин Ярослав Рубаха (Олщин, Полша), доц. д-р Симеон Кацаров, доц. д-р Валентин Петрусенко, доц. д-р Румяна Комсалова, доц. д-р Тодор Радев, доц. д-р Стоян Попов, доц. д-р Бойко Белегов, гл.ас. д-р Пламен Славов, гл.ас. д-р Мина Маринова, гл.ас. д-р Божидар Драганов, гл.ас. д-р Станислав Боянов (научен секретар), д-р Моника Ангуло (Бургос, Испания), д-р Николаос Мердзимекис (Солун, Гърция).

Списание „Пловдивски исторически форум“ излиза два пъти в годината.

Приемат се за отпечатване:

– студии до 120 000 знака (с интервали и бележки);

– статии до 60 000 знака (с интервали и бележки);

– съобщения до 18 000 знака;

– рецензии и отзиви до 12 000 знака;

Бележките трябва да бъдат последователно номерирани с индекси в текста и изнесени под линия. Материалите могат да бъдат на български, руски, английски, немски, френски, испански или италиански език.

Адрес на редакцията: 4000 Пловдив, ул. Цар Асен 24, ПУ „Паисий Хилендарски“, Философско-исторически факултет, катедра „История и археология“, кабинет 256а, гл.ас д-р Станислав Боянов

Електронният адрес на списанието:
https://logos.uni-plovdiv.net/en/elektronno-spisanie-plovdivski-istoriceski-forum

Електронен адрес: **piforum@abv.bg**

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ ОТ РЕДАКЦИОННАТА КОЛЕГИЯ..... 5

СТАТИИ

ГЕМИ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ХЕРМЕС-МЕРКУРИЙ ОТ ПРОВИНЦИИ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ..... 7

Божидар Драганов

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА БОЗДУГАНИ В ПАМЕТНИЦИ НА ИЗОБРАЗИТЕЛНОТО ИЗКУСТВО ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ 32

Стоян Попов

ЗА ПРЕВОДА НА ЛИТЕРАТУРНИ ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ (ОПИТ ЗА ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЯ) 38

Мирена Славова

СЕМЕЙСТВОТО НА БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ В СРЕДНИТЕ РОДОПИ – ИСТОРИЧЕСКИ И ЕТНОКУЛТУРНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ 48

Пламен Славов

ИСТОРИОГРАФИЯ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ – РАМКА И АСПЕКТ..... 55

Станислав Боянов

ТЕРЕННО ОБХОЖДАНЕ НА СЕЛО ДУШКА (ЗАПИСКИ И РАЗМИСЛИ) 64

Камен Гаренов (отец Петър Гарена)

ГОСТУВА НИ

ПАЛЕОПАТОЛОГИЧНИ ДАННИ ЗА СРЕДНОВЕКОВНОТО НАСЕЛЕНИЕ НА ПЛОВДИВ ПО ДАННИ ОТ НЕКРОПОЛА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТ „ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА“ 82

Георги Томов

ДИСКУСИИ

ЗА ТАКА НАРЕЧЕНИЯ „САМУИЛОВ НАДПИС“ ОТ СЕЛО САМУИЛОВО, БЛАГОЕВГРАДСКА ОБЛАСТ 91

Георги Митрев

РЕЦЕНЗИИ

НАДЯ БОЯДЖИЕВА – „РУСИЯ, НАТО И СРЕДАТА НА СИГУРНОСТ СЛЕД СТУДЕНАТА ВОЙНА“, ЧАСТ 1 (1989 – 1999), 383 С., СОФИЯ 2014, ИЗДАТЕЛСТВО „Д. УБЕНОВА“ 100

Валентин Петрусенко

НАУЧНИ ПРОЯВИ И СЪБИТИЯ

XII-ти НАЦИОНАЛНИ СТУДЕНТСКИ НАУЧНИ ЧЕТЕНИЯ С МЕЖДУНАРОДНО УЧАСТИЕ НА ТЕМА „ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО“ (ПЛОВДИВ, 28 – 29 МАЙ 2016 г.) 103

Георги Митрев, Кристиян Лъсков

СБОРНИК „МУЛТИКУЛТУРНИЯТ ЧОВЕК“, ПОСВЕТЕН НА 60-ГОДИШНИНАТА НА ПРОФ. ДИН КАМЕН ГАРЕНОВ (ОТЕЦ ПЕТЪР ГАРЕНА) 106

Георги Митрев, Станислав Боянов

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ 108

УВОДНИ ДУМИ ОТ РЕДАКЦИОННАТА КОЛЕГИЯ

Уважаеми колеги, приятели и читатели,

Имаме удоволствието да предложим на Вашето внимание първия брой на новото научно списание „Пловдивски исторически форум“.

Вече повече от 20 години в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ се развива историческото образование, като се предлага обучение в широк спектър от специалности. Тази трудоемка и ангажираща дейност обаче ще остане в известна степен напразна, ако не повлече след себе си и научните дирения, изследванията и откритията не само на преподавателите, но и на възпитаниците на историческото направление в Университета. Затова, макар и бавно и трудно, в крайна сметка се достигна логично до осъществяване на дългоочакваното издаване на списание „Пловдивски исторически форум“ – като форум за научна изява на преподавателите от катедра „История и археология“; на колегите от близките по профил катедри във Философско-историческия факултет; на студентите от бакалавърските и магистърски програми към ФИФ.

Замислено като орган на историческата наука в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, списанието има за цел да надхвърли институционалните предели на академичния си дом и да се утвърди в национален, а защо не и в международен план, като разпознаваемо и авторитетно научно издание за история, археология, архивистика, изворознание, нумизматика, епиграфика и други специални исторически науки. Ето защо „Пловдивски исторически форум“ протяга ръка и към своите потенциални автори от други научни звена и учреждения в страната и чужбина, които имат желание да публикуват своите проучвания на страниците на списанието!

От Редакционната колегия

ГЕМИ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ХЕРМЕС-МЕРКУРИЙ ОТ ПРОВИНЦИИ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

Божидар Драганов

Анотация: В статията е направен опит да бъдат събрани на едно всички геми с изображения на Хермес-Меркурий от територията на римските провинции Долна Мизия и Тракия. В експозето и каталога е извършен не само стилов анализ, но е потърсена и семантиката на изобразителните схеми, съдържащи и някои специфични аспекти, предопределящи поливалентността в религиозните възприятия на божеството. Разкрита е връзката между консервативната римска иконография и символиката на грилите и „гностическите“ знаци, намерила своето отражение в многопластовия образ на Хермес Ψυχοπόμπος.

Ключови думи: Хермес-Меркурий, глиптика, геми, Тракия, Долна Мизия, грили, Ψυχοπόμπος

„Глиптиката“ или резбата върху скъпоценни и полускъпоценни камъни е едно от изкуствата, които най-ярко отразяват стремежа на древния човек към красивото и изящното. Най-старите паметници, достигнали до нас, са открити в Месопотамия, Египет и Крит и датират от IV – III хил. пр. Хр. Гемите са използвани преди всичко като украшения и печати, но също така и като амулети и апотропеи, съчетаващи в себе си практическите, религиозните и естетически нужди и стремления на хората. През различните исторически епохи глиптиката бележи периоди на бурно развитие и затишие, като масовото ѝ разпространение придобива особено големи размери по времето на Принципата. Както в останалите части на Империята, така и във вътрешността на Балканския полуостров, проникването на гемите и глиптиката, като изкуство и художествен занаят, е пряко свързано с процесите, съпътстващи създаването на римските провинции и последвалото романизиране на населението.[1] Глиптиката в Тракия и Долна Мизия, за разлика от ювелирното изкуство, не се създава на базата на стари традиции. Оскъдните археологически находки, с изключение на няколко пръстени-печати, открити в могилни аристократични некрополи и датирани в широкия диапазон V – II в. пр. Хр., засега не дават доказателства за развитието ѝ на тракийска почва през елинистическата епоха. Това дава основание да се предположи, че глиптиката възниква като отрасъл на художествените занаяти, едва след превръщането на долнодунавските земи в

[1] Ал. Димитрова-Милчева, Антични геми от Исторически музей – Ямбол. – In: *Heros Hephaistos. Studia in Honorem Liubae Ognenova-Marinova*, Велико Търново 2005, 423.

римски провинции и свързаната с това масова емиграция на търговци и занаятчии от Мала Азия, Сирия и Египет.[2]

Цялостното проучване на гемите от Долна Мизия и Тракия показва, че от средата на I в. сл. Хр. произведенията на римската глиптика масово навлизат в бита на местното население. В количествено отношение броят на гемите се увеличава пропорционално през целия II в. сл. Хр., докато след средата на III в. сл. Хр. рязко намалява. Тази своеобразна крива би трябвало да се обясни с кризата, която подкопава устоите на Римската империя в този период, и все по-зачестяващите нашествия на варварски племена в пределите на Балканския полуостров. Разбира се, тук могат да бъдат потърсени и други фактори, като например отмиране на господстващата мода и не на последно място – промяна в идеологията и религиозните вярвания на част от местното население. Доказателство за това е констатацията, че след средата на III в. и в началото на IV в. сл. Хр. значително намалява броят на гемите, представящи божества от гръко-римския пантеон, като за сметка на това все по-често върху гемите започват да се представят „грили“, гностически изображения, заклинателни надписи, кабалистични и раннохристиянски знаци.

Както и ювелирството, така и глиптиката, през различните епохи са пряко подчинени на различни моди, в резултат на което едни и същи форми, сюжети и стилови особености могат да бъдат открити в области, отдалечени на огромни разстояния една от друга. Това важи в още по-голяма степен за гемите, при които понякога е много трудно да се открият съществени различия. Същевременно, колкото и да се унифицира и обединява в художествено отношение производството им през римската епоха, все пак изпъкват и някои локални особености.[3]

С изключение на няколко импортни екземпляра в голямата си част произведенията на глиптиката от Долна Мизия и Тракия както по стил, така и по изпълнение, се отличават със своя провинциален характер. Анализирайки широко разпространената през II – III в. сл. Хр. група на камеите с женски бюстове, изпълнени в духа на Антонините и Северите, Александра Милчева достига до няколко интересни извода. Стиловият и композиционен анализ на големия брой находки от камеи, чийто ареал на разпространение обхваща както балканските дунавски провинции (Panonia Superior, Panonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior, „Trium Daciarum“), така и Херсонес, чрез рекрутираните там от Мизия военни части, дава основание, те да бъдат възприемани като продукт на предполагаемите ателиета в Novae, Ratiaria и Viminacium. При систематизирането на данните от разпространението на камеите с женски бюст от края на II – началото на III в. сл. Хр. се установява, че тяхната концентрация обхваща основно „двете“ Мизии и „двете“ Панонии, докато в Британия и западните провинции те липсват или са в единични екземпляри, което е пряко доказателство, че техните производствени центрове т чрябва да се търсят в района на Долния Дунав.[4] Наличието на такива ателиета, произвеждащи камеи с женски бюстове, е предпоставка и за предполагаемото съществуване на производство на геми с изображения на божества от гръко-римския пантеон, които също се отличават с провинциалния си характер. Що се отнася до типа на изображенията и стиловите особености, в различните провинции от Долнодунавския ареал се наблюдават и съответните различия. Така например, сравнени с гемите, намерени на юг от Дунав, в Долна Мизия и Тракия, гемите от Romula (Dacia Inferior) и Porolissum (Dacia Porolissensis) показват по-изискан стил

[2] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи от Националния археологически музей*, София, 1980 9 – 10.

[3] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 10;16.

[4] Ал. Димитрова-Милчева, Геми и камеи от Историческия музей в град Плевен. – In: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum IV. Stephanos Archaeologicos in Honorem Professoris Ludmil Getov*, София 2005, 266 – 267.

и техника на изпълнение. Линиите са издължени, а резбата – по-фина и артистична.[5] И въпреки че част от гемите от Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките, поместени в каталога на Gramatopol, трябва да бъдат причислени като произход към Долна Мизия, все пак количественият анализ показва, че в Trium Daciarum най-широко разпространение придобиват гемите с изображения на Юпитер (на трон или прав) и Хермес-Меркурий, следвани от тези на Минерва, Фортуна, Виктория и Марс.[6] Гемите от Панония се отличават с по-голямата си сухота, като в стилово отношение показват по-голяма близост с аквилейските. Що се отнася до типа изображения – Юпитер е слабо застъпен, в замяна на по-често срещащите се изображения на Фортуна и Хермес-Меркурий.[7]

При гемите от Долна Мизия и Тракия като водещи се налагат скъсените пропорции със силно подчертана мускулатура и набити форми, представени чрез точна и прецизна резба. Както в цялата римска глиптика, така и в Долна Мизия и Тракия, главно място заемат изображенията на божества от гръко-римския и източен пантеон, като с течение на времето приоритет придобиват божествата, покровителстващи войската, плодородието, търговията и благоденствието.[8] На първо място в количествено отношение стоят изображенията на Зевс-Юпитер във всичките му иконографски типове, характерни за римската епоха, като тази констатация би трябвало да се възприема по-скоро като отражение на императорския култ, отколкото като някакъв конкретен религиозен символ. Второ място по брой заемат гемите с изображения на Фортуна и нейните символи, като най-често богинята е представяна в аспекта си на Фортуна-Изида и Фортуна Пантейа.[9]

Значителна част от гемите, открити в Долна Мизия и Тракия, представят изображения на Хермес-Меркурий в обичайната му иконография – прав, с кадуцей и кесия, седнал върху скала или заедно с други божества. До момента са обнародвани над 35 екземпляра, като има и доста голям брой геми, съхранявани във фондовете на Свищовския и Варненския музей, които все още не са придобили общественост.

Сред проучените геми се отличават няколко, които се свързват помежду си не само по иконографския тип, който пресъздават, но и по стиловите си особености и маниера на резба, като по този начин образуват една специфична група (кат. №№ 20, 25, 26, 27). Изображенията, гравирани върху тях, се подчиняват на една обща формула – Хермес е представен прав, гол, полуобърнат, с лице в профил надясно, като е стъпил върху означения терен. На главата си носи петасос, а в ръцете си кадуцей и кесия с пари. Самата резба е доста детайлна и с хубаво изпълнение, като с увереност и прецизност предава отделните елементи. Цялостната мускулатура е видимо подчертана. Краката са предадени с по две равномерни удебелявания, като левият е леко отпуснат. Гърдите и коремът се отличават със заобления контур на линиите, а чертите на лицето са моделирани особено грижливо. В цялото тяло се чувства една лека отпуснатост и студенина, характерни за глиптиката от края на I в. и началото на II в. сл. Хр.[10] Изключителните сходства на стилови белези и иконографски особености са в основата за обединяването им в една стилова група, което

---

[5] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 31.

[6] M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, Collection Latomus, Bruxelles 138 (1974), 45 – 65.

[7] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 11.

8 Ал. Димитрова, Паметници на глиптиката от римската епоха в България, *Векове*, IV/3 (1975), 67 – 68.

[9] Ал. Димитрова-Милчева, *Памятники глиптики как источник для изучения культуры и искусства римских провинций Фракии и Мезии. Первых веков н. э. (по геммам Национального археологического музея в Софии). Автореферат*, Ленинград 1975, 7.

[10] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 12.

е предпоставка условно да се свържат с т. нар. „*Майстор на Хермес*“.[11] Несъмнено с най-богата жизненост, естетическа прецизност и художествена завършеност се отличава гемата от Чирпан (кат. №20). За разлика от всички други, които са изработени от карнеол, тя е гравирана върху светлолилав аметист със заоблена форма. Освен това в символно отношение е доста по-натоварена. В едната си ръка освен типичния кадуцей Хермес носи и преметната мантия, а в другата наред с кесията с пари държи и два житни класа над кръгъл жертвеник. Хермес започва да бъде изобразяван с житни класове в ръка едва през римската епоха, когато култът на „Гения на добрата съдба“ се припокрива с неговия. Типът на „Bonus Eventus“ предлага голямо разнообразие от атрибути – житен клас, грозд, венец, хламида, блюдо с плодове и дарове, ваза с палмово клонче и др., а цялостното му изображение силно се доближава до младия Хермес, Триптолем и Ерос. Същите стилови белези, които характеризират гемите от гореописаната група, намират своите паралели в Панония, Горна Мизия, Херсонес и Урбниси (дн. Грузия).

Друга група обединява в себе си геми с кат. №№ 3, 11, 28, 29, 30. Изображенията гравирани върху тях се подчиняват на познатата формула – Хермес е представен изправен, гол, полуобърнат надясно, като е стъпил върху очертания релеф. На главата си носи петасос, в протегнатата напред лява ръка държи кесия, а в дясната кадуцей и преметната мантия. Гравираните форми са едри, с подчертана мускулатура. При всички екземпляри фонът е блестящо полиран, а изображението остава матово. Геми с кат. №№ 3, 28 са изработени от карнеол с различни нюанси, а тези с кат. №№ 11, 29, 30 от кафявочервен или тъмножълт яспис. Това, което отличава тази група от предишната е, че тялото на Хермес е силно извито, доближаващо се дори до есовидна форма. Резбата като цяло е сравнително дълбока, но с доста грубо и схематично изпълнение, формите са заоблени, а при геми с кат. №№ 3, 29 се забелязва видимо скъсяване на пропорциите. Тези различия са обосновани най-вече от хронологическата диференциация, а именно поради факта, че втората група се дисоциира в края на II в. и началото на III в. сл. Хр. Тези геми намират паралели и стилови допълнения в Панония, Горна Мизия, Dacia Porolissensis, Херсонес и Урбниси (дн. Грузия).[12]

Тук бих желал да се спра малко по-подробно на широко разпространената иконография на Хермес-Меркурий върху античната римска глиптика и нумизматика, позовавайки се основно на изследването на В. С. Щербакова за гемите-печати с изображения на бога, открити в Херсонес Таврически.[13] Като цяло античните геми, откривани на територията на дн. Кримски полуостров и край устията на Днестър, Южен Буг и Днепър, могат да бъдат обособени в три главни групи – такива, които са продукт на художествените занаяти в самите гръцки (малоазийски) политии, такива, които са импорт от изток – Мала Азия, Сирия, Египет и такива, чийто произход трябва да се свърже с долномизийските ателиета. Тук трябва да се спомене, че от Хадриан (117 – 138 год.) нататък, в продължение на столетие, малки поделения (vexillationes) на долномизийската армия, контролират важни пунктове в Северното и Североизточното Причерноморие и Крим. Такива са Tyras, Olbia, Chersonesus, Charax и Symbolum portus (Балаклава). Тук става дума по-скоро за територии под временна окупация (протекторат), отколкото за реална провинциална земя.[14] Поради тази причина, въпреки че някои изсле-

[11] Ал. Димитрова-Милчева, *Памятники глиптики*, 7.

[12] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 46 – 48.

[13] В. С. Щербакова, Геммы с изображением Гермеса из Херсонесских находок, *КСИА*, 174 (1983), 86 – 91.

[14] Р. Иванов, Римската войска в Мизия и Тракия. – В: *Археология на българските земи*, Том I. София 2004, 112.

дователи считат разглеждания ареал за част от провинция Долна Мизия, не съм включил паметниците от Северното Причерноморие и Крим в приложения каталог, а съм ги използвал преди всичко като паралел при изследването на стиловия анализ.

При проучването на некропола от римската епоха в местн. „*Карантинной балке*“, край Chersonesus са открити 11 геми с изображения на Хермес-Меркурий, като всички са датирани в I в. сл. Хр. Върху девет от тях, богът е изобразен в еднаква поза: торсът е представен фронтално или в 3/4, изправен или с лека есовидна извивка, главата е обърната в профил, а кесията е неизменен атрибут. Ръката, държаща кесията винаги е предадена детайлно, независимо дали е отпусната по дължината на тялото или е протегната напред. Върху другата ръка, която понякога не е така ясно отчетлива е преметната хламида (плащ), чийто долен край достига коляното.[15] Същевременно придържа и кадуцей, който е подпрян на рамото. Идентичността на позата на Хермес-Меркурий върху по-голяма част от гемите (не само от Северното Причерноморие, но и от Долна Мизия, Тракия, „Дунавските“ и Западни провинции) не е случайна, а е по-скоро свидетелство за това, че всички изображения произхождат по някакъв начин от един общ оригинал.

В общ аспект, изображенията на Хермес стават особено популярни в I в. сл. Хр. Създаден през класическата и елинистическа епоха, типът на Хермес е един от най-често репродуцираните през римско време в скулптурата, живописта, върху монети и геми, съдове, бронзова пластика, оброчни плочи и др. Заради многоаспектните му функции, изображенията на бога са едни от най-често копираните, не само в провинциите Долна Мизия и Тракия, но и в цялата Империя.[16] Разбира се, съществуват и отлики в детайлите – по-силно или по-слабо присвит крак или ръка, по-голямо или по-малко обръщане на главата към раменете, изправен или есобразно извит торс, наличие или отсъствие върху главата на крила или крилат петасос и т. н. В различните музеи по света (Ватиканския, Берлинския, Лувъра и др.) се съхраняват множество римски мраморни скулптури на Хермес, които в своето естество се явяват копия на гръцки бронзови оригинали дело на Мирон и Поликлет, които силно наподобяват гореописаната поза. Римските творци пресъздават лицето, косата и торса в стила на своята епоха, но общият вид на скулптурата повтаря произведението на гръцките майстори. Колкото и да са различни копията, в детайлите, те имат множество черти, които ги обединяват. Това са, преди всичко, спокойната, статична поза на фронтално стоящия бог, с леко наклонената или обърната към раменете глава. Фигурата, почти винаги е оголена, а преметнатата хламида покрива само раменете и едната ръка, около която е усукана. Тежестта на тялото пада върху единия крак, а другият е леко изнесен встрани. Атрибутите почти винаги са константни – кесия и кадуцей. Крилата са разположени върху петасоса, главата или сандалите. Всички тези общи признаци се преоткриват в произведенията на глиптиката, дребната бронзова пластика, коропластиката и т. н., което утвърждава схващането, че описаните скулптури са историческото вдъхновение на античните провинциални гравьори, леяри и каменоделци. Но копирайки класически образци по нечия поръчка или по собствено желание, древните майстори, далеч не винаги, се стремят да пресъздадат своето творение, като възможно най-точно копие на оригинала. Напротив, повечето от тях се стараят да придадат някакъв елемент на самостоятелност и креативност на произведението си, изменяйки детайли и повтаряйки оригинала само в общи линии.[17]

[15] В. С. Щербакова, Геммы с изображением Гермеса, 86 – 87.

[16] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми от Исторически музей – Ямбол*, 425.

[17] В. С. Щербакова, Геммы с изображением Гермеса, 88 – 90.

Разбира се, провинциалното римско изкуство, понякога доста се отдалечава от достиженията на класицизма. Това ясно проличава и при някои от паметниците на глиптиката в Долна Мизия, а именно геми с кат. №№ 31, 32. И двете геми са гравирани върху карнеол, повърхността е заоблена, а фонът и изображението са матово полирани. Произхождат от частна сбирка от Ловеч и се датират в III в. сл. Хр., което се аргументира от стиловия анализ и техниката на изпълнение. Върху тях е изобразен Хермес в познатата иконография – прав, гол, полуобърнат с лице в профил надясно. В дясната си ръка държи кесия, а в лявата плащ и кадуцей. В краката на бога е гравиран петел при гема кат. №32. Характерното е, че резбата е плитка, изпълнението е грубо и схематично, а формите са неразчленени. Тези две геми, заедно с още около тридесетина други, дават може би най-убедителните и интересни данни за дейността на едно местно ателие. Всички те произхождат от Северна България, най-вече от Novae, представят различни сюжети, но са обединени от изключителното сходство на стила и техниката на изпълнение. Характерен белег за цялата група е плитката резба и съвършено сумарното и плоскостно третиране на фигурите. Контурите почти се сливат с плоскостта на камъка, телата са тромави и отпуснати, а пропорциите скъсени. Главите са представени като полусфери, без никакъв опит за детайлизиране на чертите на лицето, като се наблюдава явна тенденция към засилено обобщаване и пренебрегване на подробностите. И въпреки че цялостно гемите от тази група са посредствени като изпълнение, то те не са лишени от известна живост, а резбата им се отличава с декоративна обобщеност и простота.[18]

В количествено отношение, най-голям брой геми и камеи от територията на Долна Мизия и Тракия са открити в ареала на Novae. Тази констатация е валидна и за полускъпоценните камъни с изображения на Хермес-Меркурий, от които над 1/3 произхождат именно оттук. Големият брой геми, между които и незавършени, и очертаващите се групи със своя собствена сюжетна линия, стил и техника на изработка, са предпоставка за предположението, че в пределите на града е съществувало гравьорско ателие, чиято дейност, въз основа на особеностите на стила, може да бъде позиционирана на прехода между II и III в. сл. Хр. Косвени доказателства за наличието на гравьорски работилници по десния бряг на Дунав откриваме и в румънските колекции.

През 70-те години на XX в., Михай Граматопул обнародва богатата сбирка от геми и камеи на Нумизматичния кабинет към Румънската академия на науките. Каталогът съдържа кратко описание на близо 1000 геми от Микенската епоха до XIX в., като над 600 от тях са от римската епоха.[19] За разглежданата от нас проблематика, най-голямо значение има, включената в каталога, колекция на Корнелиу Балаческу, тъй като тя е формирана чрез откупки, основно от територията на юг от Дунав в годините преди Втората световна война. През лятото на 1963 год., колекция „Балаческу“ става притежание на Нумизматичния кабинет към Румънската академия на науките, като към този момент съдържа 117 геми и фактически се явява най-голямата частна сбирка от геми, произхождаща от територията на България.[20] По сведения на притежателя на колек-

[18] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 13 – 14; 48.

[19] M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*.

[20] По-малко на брой, но също така интересни с произхода си от България, са произведенията на глиптиката, в колекция Северяну, сега музей на името на Мария и Георги Северяну в Букурещ. В Ермитажа в Санкт-Петербург също се съхраняват над сто геми от територията на Долна Мизия и Тракия. През 1885 год. подпоручик Лебедев предава на Държавния Ермитаж 83 геми от римската епоха, закупени в Княжество България. През 1891 год. в Държавния Ермитаж постъпва и колекцията на генералния консул в Одрин К. Н. Лишин, която съдържа 16 геми от римската епоха, произхождащи също така от България. Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 6.

цията, който води подробна документация при закупуването на предметите, най-много геми са закупени във Варна, Свищов, Лом, Видин, Арчар и Пловдив.[21] Шест геми от колекция „Балаческу" представят изображения на Хермес-Меркурий (кат. №№ 12 – 17). По стил, маниер на изработка и сюжет, те не се различават от гореописаните групи, като най-вероятно произхождат от предполагаемите ателиета в Ratiaria, Novae и Odessus. Тук трябва да се направи уговорката, че при анализа на каталога на Граматопул, освен в колекцията на Балаческу, при множество други примери, могат да се посочат технико-стилистическите особености на глиптиката, присъщи на Горна Мизия, Долна Мизия и Тракия през римската епоха. Тези наблюдения показват, че освен в колекцията на Корнелиу Балаческу, много геми от посочените провинции, попадат и в други големи румънски колекции, което от своя страна, предоставя нов богат сравнителен материал за развитието на глиптиката по нашите земи.[22] Това важи в пълна степен и за другите геми с изображения на Хермес-Меркурий от колекцията на Нумизматичния кабинет към Румънската академия на науките. Стиловият анализ, обединяващ в себе си суровата, но изразителна резба, скъсените пропорции и подчертаната мускулатура, са предпоставка за вероятното причисляване и на други геми към групата, произхождаща от Долна Мизия и Тракия. С известни уговорки, тук могат да бъдат посочени геми №№ 221, 224, 230, 232, 244, 248 от каталога на Граматопул.[23]

За нас най-голям интерес представлява гема кат. №12. Тя е изработена от добре оформен кафяв карнеол, леко заоблен от двете страни. В средата на полираната лицева повърхност е разположено *en face* изображение на Хермес-Меркурий. Най-важната констатация при анализа на гемата е, че тя е останала недовършена. От тялото на бога са гравирани торсът и крайниците без ходилата, липсват още шията и главата. През дясната ръка е преметната мантия, чиито тъкани са образувани от тънки линии, а в лявата ръка държи кесия с не цялостно завършена гравировка. Изпълнението се характеризира с внимателно, но не рафинирано предаване на детайлите. Резбата е доста сурова, но е твърде интересна, тъй като ни разкрива особеностите в стила на една провинциална работилница. Ако се обърне внимание на голямото значение на тази гема като незавършена и произхождаща от България, то тя дава неоспорими доказателства за съществуването на гравьорски работилници на територията на провинция Долна Мизия, тъй като е недопустимо незавършени геми да бъдат предмет на импорт.[24]

Въпреки че, Colonia Ulpia Ratiaria номинално принадлежи към провинция Горна Мизия, в сферата на ювелирното изкуство и глиптиката може да се каже, че тя образува своеобразно единство с центровете Montana и Almus (Долна Мизия) и Viminacium (Горна Мизия). Това се дължи най-вече на факта, че освен от Трансилванските планини, златарската промишленост в Ratiaria, си набавя суровини и от находищата на златоносен пясък по горното течение на реките Огоста и Златица, които попадат в ареала на Regio Montanensis. Освен това, до 136 год. сл. Хр., Almus е в пределите на Горна Мизия, но след тази дата преминава към Долна Мизия и започва да изпълнява функциите на митническа станция между двете провинции.[25] За юве-

[21] Ал. Димитрова, Организация и дейност на нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките, *Археология*, XIII/3 (1971), 77.

[22] Ал. Димитрова, M. Gramatopol, Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine – Collection Latomus, 138, Bruxelles, 1974, p. 5 – 130, XLVII pl. (рецензия), *Нумизматика*, XIV/4 (1980), 29 – 31.

[23] M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 55 – 58, pl. XI-XII.

[24] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 21 – 22.

[25] Р. Иванов, *Римска Мизия*, София 2008, 49.

лирното изкуство и глиптиката в Ratiaria са характерни няколко отличителни белега, които в пълна сила важат и за центровете в Долна Мизия и Тракия. Стилистически те се отличават с простотата на орнаменталните мотиви, което придава на накитите и гемите лекота и изящество, като същевременно се усеща влиянието на италийското и сирийско изкуство. Вероятно именно на сирийските търговци и занаятчии се дължи изобилието от полускъпоценни камъни, които широко се използват в ювелирството и глиптиката в Долна Мизия и Тракия. Те са внасяни като суровина („полуфабрикат“) и тук, на място, са оформяни, полирани и гравирани, съобразно модата и изискванията сред местното население.[26]

Геми с кат. №№ 4, 5 от Novae и с кат. №36 от Ratiaria пресъздават другата основна сценична тема, която се среща в глиптиката и нумизматиката при изобразяването на Хермес-Меркурий, а именно богът седнал върху скала. От трите геми, тази от Ratiaria е с най-висока художествена стойност. Изображението е гравирано върху полупрозрачен червен карнеол с леко заоблена лицева повърхност и изпъкнал гръб. Фонът е силно полиран, а изображението матово. Върху гемата е представен Хермес-Меркурий в зряла възраст, полуобърнат и леко отпуснат, седнал върху скала. Главата е в профил надясно, като на нея има ясно различим петасос. Краката са кръстосани, обути в крилати сандали и леко подпрени върху означения с хоризонтална линия терен. С едната си ръка богът се опира на скалата, а с другата държи кадуцей, върху който е кацнал петел – неговата свещена птица. Мускулатурата на тялото е силно подчертана. Цялостно резбата е плитка и изключително уверена и умела. Единствено лицето е представено малко по-грубо и сумарно, но за сметка на това птицата е гравирана с внимание, детайлно и прецизно. Използваната тема е широко разпространена в глиптиката, като за прототип е използвана статуята на Хермес от Херкуланския музей, която е копие на Лизиповия оригинал.[27] Интересното при този мотив е, че той намира пълно съответствие в монетите на множество от градовете в Долна Мизия и Тракия,[28] което доказва схващането, че много често изображенията представени върху монетите, отразяват прецизно развитието на глиптиката през вековете.[29] Поради фината си резба тази гема спокойно може да бъде датирана в края на I в. и началото на II в. сл. Хр. От Aquileia и западните провинции, още от късно-републиканската епоха, са познати подобни по сюжет и изработка геми.[30] Подобни по сюжет на разглежданата гема са и геми с кат. №№ 4, 5, произхождащи от ареала на Novae. Те повтарят представената иконографска схема, с тази разлика, че не е изобразена свещената птица на бога – петела, а при гема с кат. №4, вместо кадуцей, в протегнатата напред дясна ръка, Хермес-Меркурий държи кесия. И при двете, телата са с подчертана мускулатура, а резбата е доста груба и сумарна. Поради това датировката им би следвало да се постави в края на II в. и началото на III в. сл. Хр.

От разглеждания ареал произхождат две геми, върху които е представен само бюста на бога – една от Philippopolis (кат. №19) и една

[26] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 23 – 24.

[27] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 48 – 49, №74.

[28] Тази иконография на Хермес-Меркурий, с някои дребни вариации в детайлите се среща в монетосечението на **Histria**, при управлението на Криспина; **Tomis**, при управлението на Марк Аврелий; **Anchialos**, при управлението на Септимий Север, Каракала, Максимин I и Гордиан III; **Pautalia**, при управлението на Марк Аврелий и Септимий Север; **Philippopolis**, при управлението на Септимий Север и Каракала; **Hadrianopolis** при управлението на Комод и **Perinthus** при управлението на Марк Аврелий и Септимий Север.

[29] Й. Юрукова, *24 монети и печати от България*, София 1978, 5.

[30] E. Simon, G. Bauchhenss, Mercurius. – In: *LIMC*, VI/1 (1992), 512 – 513, №№ 128 – 133.

от Ratiaria (кат. №35). И при двете, прави впечатление детайлното моделиране, правилните пропорции и тенденцията към класицизъм. Този художествен тип е характерен за гръцката пластика от IV в. пр. Хр., откъдето се пренася в римската глиптика. Геми с изображения на бюст на Хермес-Меркурий са широко разпространени през античността. В Рим се срещат върху стъклена паста още от републиканската епоха, като впоследствие, следвайки стиловите и модни тенденции придобиват популярност във всички провинции на Империята.[31] В стилово отношение, най-близки до гемата от Ratiaria са паметниците от Горна Мизия и Trium Daciarum.[32] Гемите, представящи бюстове на божества, са интересни и с това, че при някои от тях могат да бъдат доловени нюанси, характерни за римския портрет през императорската епоха. Почти веднага след завладяването на елинистическите държави, Рим възприема и тяхната култура, което води до разцвет на реалистичния портрет на италийска почва още през I в. пр. Хр. В периода на Августовия класицизъм портрета се превръща в обект на култа. Чрез него Август започва да търси връзка и да се отъждествява с Еней, Тезей и Ромул, дори и с Нептун, заради победата си при Actium. Стига се и до идентификацията Август-Меркурий, при която Август е изобразен с кадуцей, което цели да наложи култа към императора между търговците и дребните собственици. Впоследствие се появяват геми, които изобразяват бюстове с портретни черти на обикновения римлянин, заедно със символите и атрибутите на Хермес-Меркурий.[33]

От каменен саркофаг, открит в римския некропол, край с. Беляново, Свищовско (в близост до Novae), произхожда сребърен пръстен с гема от николо (кат. №9). Върху нея е изобразена изправената фигура на Хермес-Меркурий в доста интересна иконография. Облечен е в къса туника, на главата носи петасос, а на краката високи крилати обувки. В лявата, протегната напред ръка държи кесия, а над дясната е представено триделно неясно изображение, което е интерпретирано от проучвателя като пеперуда.[34] Пеперудата рядко се среща като атрибут на Хермес-Меркурий, но все пак в античната глиптика са познати изображения на бога, с кацнала пеперуда на дясното му рамо. Несъмнено, тук пеперудата е персонификация на човешката душа, което в случая е предпоставка и Хермес-Меркурий да бъде възприеман в качеството си на Ψυχοπόμπος – „водач на душите“. В старогръцкия език, първоначалното значение на думата „*ψυχή*“ е „*душа*“, като впоследствие придобива и смисъла на „*пеперуда*“. Със задгробния живот, съпътстващ прехода на човешката душа след смъртта, се свързва и фактът, че пеперудата е представяна като основен атрибут на Танатос. Пеперудата (душата) сякаш е кацнала на рамото на Хермес Ψυχοπόμπος и той я отнася. Типът на Хермес Ψυχοπόμπος е познат в античната глиптика още от скарабеуидите в етруския „аглоболо“ и „свободен“ стил (430 – 320 год. пр. Хр.). В иконографско отношение, този мотив има две основни разновидности. При първата, богът е представен анфас, с глава обърната наляво. В дясната си ръка държи кадуцей, а в лявата миниатюрно човешко тяло, символизиращо душата на покойника. Тялото на Хермес сякаш лети, носено на крилатите си сандали, а позата му показва колко фина и лека е душата, която придружава до подземното царство. В другата разновидност Хермес е представен в профил наляво. В дясната си ръка държи кадуцей, а на главата си носи петасос. Тялото му е леко приведено, сякаш се кани всеки

[31] E. Simon, G. Bauchhenss, Mercurius, 552, №№ 86 – 105.

[32] M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 55 – 56, №№ 216 – 222.

[33] E. Simon, G. Bauchhenss, Mercurius, 515 – 516, №№ 182 – 191.

[34] Д. Митова-Джонова, Римският некропол от с. Беляново, Свищовско, *МПК*, XVI/4 (1976), 8 – 12.

момент да повдигне намиращата се пред него човешка глава, която символизира душата на покойника и е вперила умолителен поглед към бога.[35]

Както и при други паметници на античното изкуство, така и при глиптиката, поради своята многофункционалност, Хермес-Меркурий често е представян с други божества от гръко-римския и източен пантеон. От Долна Мизия и Тракия произхождат три геми (кат. №№ 1, 18, 34), които могат да бъдат обединени в една стилова и иконографска група. И при трите, Хермес-Меркурий, в качеството си на хералд и вестител на боговете, както и на покровител на богатството и просперитета, коронясва с лавров венец Зевс (кат. №18), Тюхе-Фортуна (кат. №1) и статуарно изображение на Изида-Фортуна върху правоъгълен олтар (кат. №34). Всички тези паметници се датират в края на I в. и началото на II в. сл. Хр., а мотивът „Хермес-Меркурий, увенчаващ Тюхе-Фортуна“ е често срещан в античната глиптика.[36] В синкретизирания образ на Фортуна-Изида с Хермес-Меркурий, с победен венец в ръка, се въплъщават покровители на плодородието, гаранти на мира, добруването и щастието. Те имат своите адепти, както сред цивилното население, така и сред войската.[37] Този тип паметници ясно показват настъпващото религиозно взаимодействие във всички римски провинции, обединяващо в едно древногръцки, типично римски и източни (египетски) култове, които взаимно се допълват и обогатяват. Фортуна дава на хората щастливата съдба, Изида – плодородието, а Хермес-Меркурий – богатството.

Появата в края на II в. и в началото на III в. сл. Хр. на т. нар. „грили“ в пределите на Долна Мизия и Тракия също трябва да се свърже с все по-нарастващите културни и религиозни влияния на Египет и Мала Азия в живота на долнодунавските провинции. Названието грили (Grylloi) – карикатура, се среща за първи път през IV в. пр. Хр. По това време Плиний съобщава, че живописецът Antiphilos, по произход египтянин, нарисувал карикатурно изображение под това название. Оттогава под грили се разбира карикатура, гротеска, която включва в себе си най-фантастични съчетания на човешкото тяло с части от тялото на животни, птици, риби, битови и култови предмети.[38] Техният прототип, несъмнено трябва да бъде търсен в символизма на персийското изкуство. Фантастичните комбинации от части на животинското тяло с глава на човек се срещат в торевтиката, вазовата живопис, коропластиката и глиптиката още в VII в. пр. Хр., а римската епоха предлага едно възраждане и обогатяване на тази тема с ново съдържание.

Още през късната елинистическа епоха грилите придобиват апотропеен характер. Според Плутарх с уродливия си характер апотропеите предпазват от лош поглед, а необикновеното съчетание на човешки и животински черти отслабва лошото въздействие върху човека. Грилите могат да бъдат разделени на две основни групи. Към първата се числят композициите от животинска и човешка глава с тяло на птица (най-често петел). Втората група обединява изображения, при които основата е птица, към чието тяло са прибавени в различни комбинации маски и части от животинското и човешкото тяло.[39]

Често срещана комбинация е тази на птица, обикновено петел (свещената птица на Хермес), с маска на силен или Пан. В тези

[35] P. Zazoff, *Die Antiken Gemmen. Handbuch der Archäologie*, München 1983, №№ 79, 249, tafel 58, 1, 2; 65, 6.

[36] M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, 58, №№ 248, pl.12.
E. Simon, G. Bauchhenss, Mercurius, 522, №№ 266.

[37] Ал. Димитрова-Милчева, Геми и камеи от Историческия музей в град Плевен, 266.

[38] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 15.

[39] A. Roes, New Light on the Grylli, *JHS*, 55 (1935), 232 – 235.

паметници силенът и маската могат да бъдат свързани с Дионисиевия култ, докато Пан тук би трябвало да се асоциира преди всичко с Хермес и то в неговата първична фертилно-хтонична функция. Още през елинистическата епоха в самотракийските мистерии Хермес, а реципрочно и синът му Пан са свързани със смъртта като хтонична идея и по-точно като път към безсмъртието чрез смъртта[40] – значително променена тази идея преминава по-късно и в християнството. Композицията между тяло на птица и човешка глава е схващана като образ на душата и е била свързвана с култа към Хермес Ψυχοπόμπος в неговата функция на спътник на душата в задгробния живот. Тази тема заема широко място не само в италийската глиптика, но и във вазовата живопис. Тя намира и много тясна връзка с гемите от късноимператорската епоха.[41]

Като един от представителните примери на описаната група грили, произхождащи от пределите на Долна Мизия и Тракия, може да бъде посочена една гема, открита случайно край Novae.[42] Тя е изработена от червен яспис с леко заоблена повърхност, а фонът и изображението са полирани. Върху гемата е гравирана брадата маска в профил наляво, лежаща върху крака на птица. Изпъкват широкият нос и дългите мустаци. Темето е голо, като тилната част преминава в тяло на петел с високо вдигната глава и широко отворена човка. Резбата е детайлна и плитка, а изпълнението прецизно. Датира се в средата и края на II в. сл. Хр. В общ аспект, грилите, сами по себе си, са натоварени с разнообразна символика, повлияна от преплитането на различни религиозни вярвания, поради което конкретната интерпретация и обвързаност на всеки отделен паметник с определен култ (независимо дали става въпрос за Хермес-Меркурий, Дионис или някое друго източно божество) е доста проблематично и същевременно застрашено от субективизъм.

От Долна Мизия и Тракия произхожда и малка група от геми, която косвено може да бъде свързана с култа към Хермес-Меркурий. Върху всички тях централно е репродуцирана свещената птица на бога – петелът.[43] В символно, апотропейно и религиозно отношение този мотив силно се доближава до контекста на грилите. Тук ще обърна малко по-голямо внимание на три от гемите. Върху първата, гравирана върху полупрозрачен карнеол с оранжев оттенък е изобразен голям петел, обърнат наляво, който кълве от тялото на мъртва мишка.[44] Като цяло изображенията на петли в различни композиции е широко застъпено в глиптиката, като често пъти повтаря сюжети, заимствани от стенната и вазова живопис и от мозаичното изкуство. В символно отношение, петелът носи, сам по себе си, голяма част от основните характеристики на бог Хермес. Тук не бива да забравяме, че петелът символизира, освен всичко друго и мъжкото начало. Той може да бъде възприеман и като медиатор между двата свята. Живее на земята, но се изхранва от мръсните и нечисти подземни твари (червеи и мишки), което разкрива в пълна степен апотропейните му функции. В определени моменти, но за кратко, той може да се отдели от земята, т.е. от профанното и да се слее със сакралното. Също както Хермес непрекъснато снове между различните светове, но винаги е в по-голяма близост до земята и хората.

Докато в образа на овена, козела и кучето, прозират традициите на архаичното

[40] Ал. Фол, *Тракийският Дионис. Книга втора: Сабазий*, София 1994, 288.

[41] Ал. Димитрова, Грили от Националния археологически музей в София, *Археология*, XIV/1 (1972), 39 – 40.

[42] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 15, №251.

[43] Подробно за семантичната връзка между Хермес и петела вж. Б. Драганов, За връзката между петела и Хермес-Меркурий в паметниците от Долна Мизия и Тракия. – В: *Труды совместной музейно-археологической экспедиции. Выпуск 2*, Брянск – Пловдив, 2014, 27 – 38.

[44] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 81, №215.

гръцко изкуство, то петела се третира като римско нововъведение в иконографията на Хермес-Меркурий.[45] В представите на средиземноморските народи петелът се възприема предимно като мощен соларен символ. Почитан като предвестник на светлината, побеждаващ демоните на нощния мрак, той е един от типичните зооморфни символи на Кабирите. Приет е за атрибут на Аполон, Арес и Асклепий, както и за емблема на Атис.[46] Поспециално, белият петел е асоцииран с бог Мен – мъжко анатолийско лунно божество, почитано главно от търговци и занаятчии. В своето съчинение „За свещеното изкуство“, Прокъл Диадох отбелязва, че „*... във всеки случай проявлението на соларните символи е по-силно при петела. Това се вижда ясно по чувствителността му към движението на слънцето, тъй като той изпява химн при изгрева му и при другите повратни точки в неговото движение. Поради същите причини някои слънчеви Ангели се виждат в такава форма (т. е. като петли)...*“. В първите векове сл. Хр. образът на петела започва да се възприема още и с неговата предпазна психопомпна и фалическа роля. В тези два случая той се асоциира и дори асимилира с образа на бог Хермес, за който се вярва, че е водач на душите на мъртвите и пазач-защитник на вратите на „Ада“, преграждайки пътя на тъмните хтонични сили към света на хората. Поради това схващане, според някои изследователи, в амулетите от римския период (геми, медальони и т. н.) образът на Хермес се представя често под формата на фалически петел, в който са обединени трите му профилактични форми: на Хермес, на петел и на фалус.[47] От друга страна, петелът е възможно да бъде възприеман и като символ на самата търговия, чийто бог покровител е Хермес-Меркурий.[48] Ясно е, че връзката между Хермес и петела е полисемантична. Това е предпоставка в някои паметници от провинции Долна Мизия и Тракия, като теракоти, глинени лампи,[49] бронзови статуетки[50] и дори част от т. нар. „вотивни пръчици“,[51] представящи изображения на петел да се потърси отражение на вярвания, свързани с Хермесовия култ.

Втората гема е открита случайно край Novae и е изработена от хелиотроп.[52] От двете страни формата е плоска, а фонът и изображението са полирани. Върху очертания с хоризонтална линия терен е поставен висок съд с форма на бъчва (обърнат, издължен кантарос), който се крепи на три тънки крачета. По средата на съда преминава релефен пръстен, до който се опират два рога на изобилието, а върху него, между житен клас и мак е кацнал петел, обърнат в профил наляво. Паметникът се датира в края на II в. сл. Хр., а множеството древни и източни символи на плодородието и изобилието, предопределят петелът да бъде възприеман като иманентен, на отъждествявания с бога на богатството и печалбата от търговията, Хермес-Меркурий.

Подобна е символиката и на третата гема, която е част от счупен и силно корозирал бронзов пръстен, открит през 1984 год. при проучването на обект „*Подлез археологически*“ в Пловдив (Philippopolis). Върху червено-кафяв яспис е представен полуобърнат

[45] К. Колев, Уникални псевдоавтономни Филипополски монети, *ИМЮБ*, 15 (1989), 181.

[46] В. Любенова, Иконка с изображение на т. нар. Дунавски конници от разкопките при махала Арбанас, гр. Радомир. – В: *Studia in Honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през Античността. VI в. пр. Хр. – нач. на VII в. сл. Хр.*, София 2008, 194.

[47] Н. Марков, Амулет с изображение на петел от времето на късната античност, *Минало*, IX/1 (2002), 10 – 12.

[48] Ив. Дончева, Култът към Хермес в Никополис ад Иструм и неговата територия, *ИРИМ-ВТ*, 17 – 18 (2002 – 2003), 221.

[49] Н. Танчева-Василева, Антични глинени лампи от музея в Ямбол, *ИМЮИБ*, 5 (1982), 25, № 5.

[50] L. Petculescu, *Antique Bronzes in Romania*, Bucharest, 2003, 124, №№ 125, 126.

[51] И. Църов, Паметници на римската бронзова пластика от Историческия Музей във Велико Търново. – *ГМСБ*, 16 (1990), 41, № 30.

[52] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 85, №236.

надясно петел, който се намира на една хоризонтална плоскост с разположения срещу него рог на изобилието. Пръстенът с тази гема произхожда от затворен комплекс в сондажа в югоизточния ъгъл на помещение №9 на т. нар. жилищна сграда *EIPINI* и се датира преди средата на III в. сл. Хр. Вероятно е собственост на някой от обитателите на сградата. Откриването му на това място поставя неговия притежател в категорията на сравнително заможните граждани на Philippopolis, които са живеели в централната част на града. Съчетанието на изобразените тук петел и рог на изобилието са показателни за характера и заниманията на човек, който вероятно дължи своето благополучие на плодородието на земите наоколо, на търговия или занаятчийство – все дейности, покровителствани по един или друг начин от Хермес-Меркурий (*Боспачиева 2005, 170 – 171*).[53]

В съчетание със символите на плодородието – житен клас, рог на изобилието и пр., петелът е олицетворение на бдителността, която създава изобилие.[54] Може да се предположи, че съвместното изображение на петел с рог на изобилието, в разгледаните по-горе геми, символизира именно божество, което е пряко свързано с богатството, неговото придобиване и натрупване. А това несъмнено е Хермес-Меркурий – той донася богатството (рога на изобилието) и чрез (петела) го запазва. Изображението на гемата от Philippopolis е важно и поради факта, че повтаря монетен печат на серия квирини, сечени в града по времето на Комод. Върху аверса, зад детския бюст на императора е представен кадуцей, а върху реверса – петел, в ход наляво, с обърната назад глава. Появата на подобно изображение е пряко свързано с бога на богатството и изобилието – Хермес. Вероятно в определен момент сред гражданите на Philippopolis става модно да се популяризират представите за „надежда за благосъстояние“. В отговор на това майсторите на фината глиптика, каквито са и гравьорите на монети, започват да изобразяват един от символите на богатството, свещената птица на Хермес – петела.[55] Като цяло, иконографската схема на изправена или седяща фигура на Хермес-Меркурий, до която са изобразени петел, овен, козел или някое друго животно се появява в римското монетосечене в периода на управлението на Траян, като в глиптиката нейното репрезентиране датира от началото на II в. сл. Хр.[56]

Появата на грили в Долна Мизия и Тракия по време съвпада с появата на геми с египетски и гностически изображения, т. е. II – III в. сл. Хр. Гравираните върху геми изображения на гръко-египетски божества в синкретичната си форма запазват своя египетски характер. Когато върху тях допълнително се прибавят надписи и символи, те се превръщат в амулети, отблъскващи злини, нещастия, болести, природни бедствия, несподелена любов и пр. Тяхната поява се свързва с магиите и дейността на гностическите религиозни секти през първите векове сл. Хр. и късната античност.[57] Заедно с магиите, гностическите геми имат изключително благоприятна почва за развитие в Александрия, поради което се предполага, че там са били и главните ателиета за тяхното производство. В този град съществува живата синкретична среда, при която едно до друго съществуват и функционират най-разнородни елементи от културните традиции на Изтока и Запада. Върху магичните амулети се наблюдава сливането на

[53] М. Боспачиева, Новооткрити антични геми от Филипопол и техните нумизматични паралели, *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2 (2005), 169 – 171, № 1, табло XXXI. 1.

[54] Дж. Купър, *Енциклопедия на традиционните символи*, София 1993, 159.

[55] М. Боспачиева, Новооткрити антични геми от Филипопол, 170.

[56] G. Sena Chiesa, *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia*, Padova 1966, 137 – 138.

[57] Ал. Димитрова-Милчева, Гръко-египетски геми и магически амулети от Тракия и Долна Мизия (I – III в.), *ИСтЗИМ*, 2 (2007), 165 – 167.

античната изобразителна традиция и пантеон с най-разнообразни източни религиозни вярвания: вавилонски, сирийски, юдейски, египетски и т. н.[58]

Изображенията на Изида, Озирис, Серапис, Хор, Анубис върху магичните геми от късната античност придобиват универсален смисъл, който е присъщ на гностическите богове. Божествата от стария египетски пантеон стават олицетворение на астралните, космически сили. Същевременно с това, някои от тях продължават да имат връзка с вярата на египтяните в задгробния живот и във възкресението след смъртта. Такива са изображенията на Озирис във вид на мумия, лъв стъпил (тъпчещ) върху скелет, Озирис и Анубис с атрибути на Хермес Ψυχοπόμπος. Проявите на сливане на соларните и астрални символи, характерни за старите богове с елинистическите и римските, е резултат от търсенето и утвърждаването на универсални и монотеистични култове. Този процес намира отражение в изграждането на синкретичен образ на гръко-римските и египетски богове.[59]

В Египет, Хермес-Меркурий е отъждествяван с Анубис, като между двете божества има множество общи паралели. Анубис е възприеман като слуга на всички богове, поради което се явява в различни превъплъщения и с различни атрибути. Изобразяван е като човек с глава на куче или чакал. Според египетската митология, той е считан за бог, покровител на балсамирането. Докато са живи хората, Анубис води душите им през мрака на невежеството, а след смъртта им е придружител в подземното царство, във функцията на Ψυχοπόμπος. След I в. сл. Хр. двете божества започват да се отъждествяват във формата на Херманубис.[60]

От Novae произхожда гема от черен яспис, датирана в III в. сл. Хр., която е пряко свързана с разглежданата проблематика и трябва да бъде причислена към гностическите паметници (кат №8). Върху лицевата страна на гемата е представен египетския бог на смъртта и мумифицирането – Анубис, който тук е синкретизиран с Хермес (Херманубис) чрез кадуцея, високите обувки и ключа, основни атрибути, определящи функциите му на придружител и водач на душите на мъртвите в подземния свят. Както при разглежданата гема, така и при повечето, принадлежащи към гностическата група, на обратната страна са изписани т. нар. „характерес“ или сигли (знаци) на имената на планетите, които трудно могат да бъдат дефинирани. Обикновено за означаването им се използват буквени знаци, кръгчета, звезди, очилатоподобни фигури и пр.[61] Тук не трябва да се пропуска и фактът, че Хермес-Меркурий попада сред традиционния иконографски тип на боговете от гръко-римския пантеон, олицетворяващи седемте планети, познати в древността: Кронос (Сатурн), Зевс (Юпитер), Арес (Марс), Хелиос (Слънце), Афродита (Венера), Хермес (Меркурий) и Селена (Луна). Техният порядък никак не е случаен, а съответства на древните, приети в елинистическата епоха представи за планетните сфери – „ἑπταζώνος“, основаващи се на астрономическите наблюдения за продължителността на орбитите на всяка една от тях.[62]

Общите изображения на Хермес и Анубис (независимо дали става въпрос за Херманубис или за друга съвместна композиция) не са рядкост в античната глиптика. От Olbia произхожда овален червен яспис, датиращ от II – III в. сл. Хр., върху който е представен Херманубис с кадуцей и палмова клонка

[58] О. Я. Неверов, Магический амулет с изображением богов – покровителей планет, *ГСУ ИФ*, LXXVII/2 (1984), 309.

[59] О. Я. Неверов, Гностические геммы, перстни и амулеты Юга СССР, *ВДИ*, CXLVII/1 (1979), 96.

[60] Ал. Милчева. Един Анубисамулет от Филипопол, *ГРАМП*, XI (2009), 163 – 164.

[61] Ал. Димитрова-Милчева, Гръко-египетски геми и магически амулети, 169 – 170.

[62] О. Я. Неверов, Магический амулет с изображением богов – покровителей планет, 307.

в ръка,[63] която може да бъде интерпретирана като символ на триумфа над смъртта.[64] Сходна по изпълнение гема от хелиотроп се съхранява в градската сбирка на Kassel. Върху един гностичен амулет от хематит от същата сбирка са изобразени Хермес, Анубис и свещената птица на Тот, а впоследствие и на Хермес-Тот – ибисът, с кадуцей между крилата. Долу, между краката на Хермес и Анубис, с разпръснати букви е изписано името ΔΑΡΥΝΓΩ, предадено в позитив, което е свързано с Хермес и е неговото тайно гностическо име (κρυπτὸν ὄνομα).[65] Геми с изображения на Херманубис са познати и от други музейни сбирки.[66] От паметниците на глиптиката, открити в Северното Причерноморие, добиваме сведения за съвместното почитане на култа към Хермес, заедно с този към други египетски богове, като например Озирис и Тот. Така например от околностите на Симферопол (ант. Неапол Скитски, Neapolis на Кримския п-ов) произхожда гема от планински кристал, върху която е представен Озирис с кадуцей и палмова клонка в ръка.[67] В Ермитажа се съхранява магически амулет с изображение на Хермес-Тот и свещената му птица ибис, като над тях отново е изписано тайното гностическо име ΔΑΡΥΝΓΩ.[68] От колекцията на Т. В. Кибальчич е известна интересна гема, която съчетава в себе си различни божествени символи и атрибути в едно общо тератоморфично същество. Върху двустранен амулет от зелен яспис е представен четирикрил демон с глава на ибис, който стои върху свита на кръг змия, а в ръцете си държи кадуцей и скорпион.[69]

Наличието на източни и египетски култове в Долна Мизия е обусловено преди всичко от присъствието на етнически разнородна по произход римска войска, докато в Тракия предпоставка за този процес са търговските контакти и големия брой малоазийски преселници. Появилите се през късната императорска епоха геми с „гностически“ изображения или така наречените „магически амулети“ са доказателство, че в двете провинции настъпват дълбоки промени в идеологията и религиозните схващания, както на местното, така и на придошлото военно население. Понякога гемите показват принадлежност към някои християнски, юдейски или други секти, просъществували чак до времето на Константин Велики, а дори и след него.[70] Съвместното припокриване на източни, египетски и гръкоримски култове (не само върху паметниците на глиптиката) е илюстрация на сложния път на изкристализирането на идеята за универсален единен бог – Пантеос (Πανθεός). Зевс-Сарапис, Изида, Хнубис, Харпократ и Митра, подобно на Хермес, Херакъл, Дионис, Деметра, Хера и Артемида са схващани от местното население като божества на вегетацията и живота в природата, вероятно, на което се дължи и тяхната нарастваща популярност.[71]

Гемите, които носят символи и надписи, свързващи ги с ранното християнство, са малко на брой, но те заедно с паметниците от подобен род, показват безспорното проникване на християнската религия в Балканските римски провинции през II – III в. сл. Хр. Дори след 313 год. много от „езическите“ геми са преработени, като лесно и бързо придобиват християнски мотиви (в Западна Европа тази

[63] О. Я. Неверов, Гностические геммы, перстни и амулеты Юга СССР, 100, № 13.

[64] J-C. Grenier, Hermanubis. – In: *LIMC*, V/1 (1990), 268.

[65] P. Zazoff, Gemmen in Kassel, *AA*, LXXX/1 (1965), 88; 108 – 109, №№ 48; 59, abb. 14; 17.

[66] P. Philipp, *Mira et Magica. Gemmen im Ägyptischen Museum der Staatlichen Museen. Preussischer Kulturbesitz*, Berlin – Charlottenburg 1986, 93, taf. 38, № 142.
C. Michel, *Die magischen Gemmen. Zu Bildern und Zauberformeln auf geschnittenen Steinen der Antike und Neuzeit*, Berlin 2004, 53, taf. 16, 1.

[67] О. Я. Неверов, Гностические геммы, перстни и амулеты Юга СССР, 100, № 22.

[68] О. Я. Неверов, Магический амулет с изображением богов – покровителей планет, 308, бел. 14, обр. 4.

[69] О. Я. Неверов, Гностические геммы, перстни и амулеты Юга СССР, 99, № 13.

[70] Ал. Димитрова, Геми-амулети с гностически изображения, *Археология*, X/3 (1968), 26 – 27.

[71] Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 18.

практика се запазва до Ренесанса). Ἑρμῆς Κριοφόρος се трансформира в „Добрия пастир“, Персей и Орфей – в Давид, Зевс с ореол – в Йоан, а Ерос и Ника – в ангели и херувими.

В НАИМ – София се съхранява гема от корналин с елипсовидна форма, която се датира в IV в. сл. Хр. и представя „Добрия пастир“ в познатата му иконография – завръщащ се в стадото с преметнат на плещите „заблуден“ овен (кат. №37). И въпреки явната ранно-християнска символика, гравираните от двете страни на изображението гръцки букви (ω, χ, β, π, ν), подсказват скрития гностически характер на паметника.

Вторичното преправяне и преизползване на антични геми като средновековни накити и печати е едно добре познато явление, особено в Италия, където наследството от античната култура многостранно се използва през ранното средновековие. С различен интензитет, то е характерно и за цяла Европа. Употребата на геми не изчезва със залеза на римската култура, а функцията им като печати добива широко разпространение. За пръв път антични портретни геми се използват като печати при Каролингите. Голяма е употребата им и във византийската императорска канцелария, като ролята им се засилва особено през XII – XIII в.[72] Изключение от тази практика не прави и Първото българско царство. Така например, антична гема от карнеол с изображение на Хермес-Меркурий е вградена в кабошона на златен пръстен от Преславското съкровище (кат. №10). Разбира се тук не може да става въпрос за култово-религиозен или географски континуитет. Но все пак, стиловият анализ на пръстена показва, че той несъмнено е резултат на импорт, като първоначалната му украса е изпълнена с богатите и изискани средства и възможности на византийския клетъчен емайл, а инкрустирането на римската гема е извършено вторично, най-вероятно от местни ювелири.[73] В подкрепа на това предположение е и стиловият анализ на изображението на Хермес-Меркурий, което е много близко до паметниците, произхождащи от гравьорските ателиета на Долния Дунав.

В заключение, при цялостния анализ на гемите с изображения на Хермес-Меркурий от територията на римските провинции Долна Мизия и Тракия, трябва да бъде обърнато внимание на няколко основни фактора. В количествено отношение неговите изображения върху геми, заедно с тези на Зевс-Юпитер и Тюхе-Фортуна са сред най-разпространените в двете провинции. И докато при Зевс-Юпитер, тази констатация би трябвало да се обвърже с императорския култ и римската политическа пропаганда, то гемите с изображения на Хермес-Меркурий и Тюхе-Фортуна, възприемани като покровители на късмета, богатството и просперитета, са преди всичко амулети, пряко свързани с индивидуалната вяра на отделния човек. Проблемът при повечето геми (не само тези с изображения на Хермес-Меркурий) е, че има крайно оскъдни сведения за произхода им, а само малка част от тях са открити в хода на документирана археологическа работа. И все пак, откритите геми в Долна Мизия, превъзхождат с пъти тези, които произхождат от Тракия, като най-голямата м концентрация е в ареала на Novae, където със сигурност е съществувало провинциално гравьорско ателие. Цялостният анализ на гемите от двете провинции показва, че в стилово отношение най-силно се доближават до тези от Горна Мизия, Панония, Trium Daciarum и боспорските каменорезни работилници. Разбира се, не е коректно да се сравнява провинциалното гравьорско изкуство с художествените достижения на италийските ателиета. Разликите между творбите на най-известния майстор в античната глиптика – Диоскурид, представящи Хермес-Меркурий[74] и тези, дело на някое провинци-

[72] T. Gesztelyi, Antike Gemmensiegel auf mittelalterlighen urkunden. – In: *Studia in Honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през Античността. VI в. пр. Хр. – нач. на VII в. сл. Хр.*, София 2008, 564.

[73] Т. Тотев, *Преславското съкровище*, Шумен 1993, 66, обр. 30.

[74] P. Zazoff, *Die Antiken Gemmen. Handbuch der Archäologie*, №№ 67, 68, tafel 91, 9; 92, 1.

ално гравьорско ателие, като това в Novae например, са видими от пръв поглед. Прецизната и уверена резба, съвършените пропорции, изчистените и реалистични форми и детайли, живите и завладяващи черти на лицето, приближаващи се до унифициран портрет са само част от отличителните белези на италийското производство. Но тук не бива да забравяме, че провинциалната глиптика притежава своя чар и неоспорими художествени качества и което е по-важно, независимо от изпълнението, те са въплъщение на местните религиозни представи, от които ясно проличава, че в индивидуален план Хермес-Меркурий е сред най-почитаните божества в Долна Мизия и Тракия.

Съкращения

ВДИ – Вестник Древней Истории. Москва.
ГРАМП – Годишник на Регионален Археологически Музей Пловдив. Пловдив.
ГМСБ – Годишник на музеите в Северна България. Велико Търново.
ГСУ ИФ – Годишник на Софийския университет. Исторически Факултет. София.
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество. София.
ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България.
ИМЮБ – Известия на музеите в Южна България. Пловдив.
ИРИМ-ВТ – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново. Велико Търново.
ИСтЗИМ – Известия на Старозагорския исторически музей. Стара Загора.
КСИА – Краткие сообщения института археологии. Москва.
МПК – Музеи и паметници на културата. София.

AA – Archäologicher Anzeiger. Berlin.
JHS – The Journal of Hellenic Studies. London.
LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologicae Classicae. Zyrich – München.

КАТАЛОГ

Moesia Inferior

1. Oescus. Хермес-Меркурий и Тюхе-Фортуна. *Гема. Бял яспис с леко заоблена повърхност и кант, обърнат косо надолу. Голяма част от изображението на бога е олющено. 1,7 х 1,2 см. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в Исторически Музей Плевен. Инв. № 1125.*

Отдясно на гемата, Хермес-Меркурий прав, гол, фронтално обърнат, коронясва Тюхе-Фортуна. От атрибутите на бога е запазен частично кадуцеят и мантията. Главата е в профил наляво. Във вдигнатата ръка държи венец, усукан с лента. Пред него обърната три-четвърти, облечена в дълъг, високо препасан хитон и мантия, обвита около бедрата, е изобразена богинята с обичайните си атрибути – рог на изобилието и кормило. Тялото е силно извито. Главата в профил е с фризура – руло от коси около лицето (*Haarollenfrisur*) и modius. Теренът е означен. Изработката е фина и изящна. Гемата е сходна по изпълнение и сюжет с геми №№ 19, 34.

Ал. Димитрова-Милчева, Геми и камеи от Историческия Музей в град Плевен. – In: *Studia Archaelogica Universitatis Serdicensis Suppl. IV. Stephanos Archaelogicos in Honorem Professoris Ludmil Getov*, София 2005, 264 – 276, № 4.

2. Novae. Хермес. *Гема. Случайна находка. Кафявочервен, полупрозрачен карнеол. 1,1 х 0,75 х 0,3 см. Формата е плоска от двете страни. Цялата повърхност е полирана, а изображението е матово. Страничният ръб е високо очертан към повърхността. Откъм гърба има олющвания по ръба. Съхранява се в Исторически Музей Свищов, Инв. № I – 1999. Датира се в I – II в. сл. Хр.*

Хермес е прав, гол, три-четвърти обърнат надясно, с лице в профил надясно. Стъпил е върху очертания с права линия терен. В ръцете държи кесия и кадуцей. Върху дясната ръка е преметната хламида. Краката са обути във високи обувки. Косата образува своеобразен венец около лицето. Резбата е точна, със заоблени линии.

Al. Dimitrova-Milcheva, Gemme e camei del Museo Storico Comunale di Svištov, *Ratiarensia*, 3 – 4 (1987), 202, № 18.

3. Novae. Хермес. *Гема. Случайна находка. Тъмночервен, непрозрачен карнеол. Повърхността е леко заоблена, а гърбът силно изпъкнал. Фонът е матово полиран, с леки олющвания по гърба. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5208.*

Хермес е прав, обърнат напред, с глава в профил надясно. Стъпил е върху очертания терен. Резбата е дълбока, а изпълнението много грубо и схематично. Пропорциите са скъсени. Типът е сходен с тези на геми №№ 11, 28, 29, 30.

Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи. От Националния Археологически Музей в София*, София 1980, 48, № 70.

4. Novae. Хермес. *Гема. Случайна находка. Керемиденочервен яспис с плоска форма. 1,4 х 1,0 см. Гемата е пропукана и олющена по края. Фонът и изображението са полирани. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 8106.*

Хермес е гол, обърнат наляво, седнал на скала. На главата си носи петасос. Краката са кръстосани, с лявата ръка се подпира на скалата, а в протегнатата напред дясна ръка държи кесия. Мускулатурата е подчертана, а резбата е груба. Типът е сходен с този на гема, открита в ареала на Ratiaria №36 и гема №5.

Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 49, №75.

5. Novae. Хермес. *Гема. Случайна находка. Аметист, с виолетово прозрачен цвят. Силно изпъкнала форма от двете страни. 1,2 х 0,85 х 0,45 см. Повърхността е полирана, изображението е матово. Сравнително дълбока резба. Съхранява се в Исторически Музей Свищов, Инв. № I – 923. Датира се във II – III в. сл. Хр.*

Хермес е гол, обърнат наляво, седнал на скала. На главата си носи петасос. Краката са кръстосани, с лявата ръка се подпира на скалата, а в протегнатата напред дясна ръка държи кадуцей. Мускулатурата е подчертана, а резбата е груба. По тип е сходна с гема №4.

Необнародвана. Благодаря за информацията на проф. Александра Милчева.

6. Novae. Хермес. *Гема. Случайна находка. Червен карнеол, заедно с щита на бронзов пръстен. 1,65 х 1,25 см. Плоска форма. Съхранява се в Исторически Музей Свищов, Инв. № I – 899. Датира се във II – III в. сл. Хр.*

Представен е Хермес с венец на главата. Дълбока резба, хубаво артистично изпълнение.
Необнародвана. Благодаря за информацията на проф. Александра Милчева.

7. Novae. Хермес. *Гема. Случайна находка. Непрозрачен карнеол с кафяв цвят, в щита на модерен пръстен. 1,4 х 1 см. Отляво, пред брадичката е олющена. Фонът и изображението са матови. Съхранява се в Исторически Музей Свищов, Инв. № I – 1983. Датира се във II – III в. сл. Хр.*
Изобразена е глава на Хермес с крилата шапка, петасос, в профил наляво. Резбата е плитка, със заоблени линии и изящен профил. Под изображението има надпис на гръцки:

ΑΛΕΧΗΔΡΩ.

Необнародвана. Благодаря за информацията на проф. Александра Милчева.

8. Novae. Херманубис. *Гема. Случайна находка. Черен яспис. Съхранява се в Градски исторически музей Свищов. Инв. № I 1401. Камъкът и изпълнението датират паметника към III в. сл. Хр.*
В рамката на уроборус, символ на вечността, е представен Херманубис, полуобърнат надясно. Облечен е с къса римска туника и мантия (хламида), преметната през дясната ръка, с която държи кадуцей, леко наклонен встрани. В леко свитата лява ръка държи ключ. На краката си носи високи обувки. Характерната глава на чакал е високо вдигната нагоре. Резбата е плоска и повърхностна. Пропорциите са издължени. Облеклото е предадено чрез едри паралелни линии. На обратната страна на гемата са изписани т. нар. „характерес“.
Ал. Димитрова-Милчева, Гръко-египетски геми и магически амулети от Тракия и Долна Мизия (I – III в.). – *ИСтЗИМ*, 2 (2007), 169 – 170, обр. 6.

9. Беляново, Свищовско. Хермес.
Сребърен пръстен с гема. Пръстенът е направен от доброкачествено сребро с висока проба. Халката е масивна и има елипсовидна форма с полуелипсовидно сечение. На лицевата страна се разширява и в нея е вкопано гнездото на гемата. Тя е елипсовидна с размери 1,7 х 1,2 см. Изработена е от сивосин стеатит – николо. Има форма на пресечен конус. От двете страни на гемата от пет точки излизат пет канелюри. Тя е част от инвентара, открит в каменен саркофаг, с размери на коритото: дълж. 220 см; шир. 90 см; дълб. 70 см и дебелина на стените 15 см. Датира се в средата на III в. сл. Хр.
На изгладеното поле е изобразена правостоящата фигура на Хермес, в ход наляво. Тялото е зле пропорционирано, движението е неубедително и позата преднамерена. Облечен е в къса туника. На главата има петасос, а на краката високи обувки с криле. В лявата ръка изнесена напред и встрани държи кесия, а около дясната ръка, под лакътя, е преметнат някакъв обемист предмет, под който се подава краят на развятата хламида. Над дясната ръка е представено триделно неясно изображение, което може да бъде интерпретирано като издута торба и кадуцей или пеперуда, символ на душата, отнасяна в отвъдния свят от Хермес Ψυχοπόμπος. Гемата произхожда от някое провинциално ателие.
Д. Митова-Джонова, Римският некропол от с. Беляново, Свищовско, *МПК*, XVI/4 (1976), 8 – 12, обр. 1.

10. Преслав. Хермес. *Златен пръстен с гема. Част от „Преславското съкровище“. Диам. 1,8 см; диам. на щита 2,1 см; теж. 8,65 гр. Върху оформения с кръгли завитъци по края елипсовиден щит е вградена вторично римска гема от тъмночервен карнеол.*
Върху гемата е гравирано изображение на Хермес. Той е прав, гол, полуобърнат надясно, с преметната мантия на ръката. Тялото е есовидно извито. В протегнатата напред лява ръка държи кесия, а в дясната кадуцей. На главата си носи петасос.
Т. Тотев, *Преславското съкровище*, Шумен 1993, 66, обр. 30.

11. Неизвестно местонахождение. Врачанска област. Хермес.
Гема. Случайна находка. Яспис, кафявочервен цвят с част от щита на железен пръстен. Формата е плоска от двете страни с елипсовидно очертан страничен ръб. 1,4 х 1,0 х 0,4 см. Фонът е блестящо полиран, а изображението е матово. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5156.
Хермес, прав, полуобърнат надясно, е стъпил върху означения с хоризонтална линия терен. Тялото е леко извито надясно, а на главата си носи петасос. Формите са едри с подчертана мускулатура. Типът е сходен с тези на геми №№ 3, 28, 29, 29.
Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 47, №65.

12. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. *Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу“. Добре обработен кафяв карнеол с леко заоблена от двете страни форма. 1,5х 1,3 х 0,5 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на*

науките – Букурещ. Инв. № 163. Датира се в края на II – началото на III в. сл. Хр.
В средата на полираната лицева повърхност е разположено *en face* изображение на Хермес. Гемата е останала незавършена. От тялото на бога са гравирани торсът и крайниците без ходилата, липсват още шията и главата. Мускулите на гърдите и корема са детайлно предадени. На лявата ръка е преметната хламида, чиито тъкани са образувани от тънки линии, а в лявата ръка държи кесия с нецялостно завършена гравировка.
M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l' Académie Roumaine*, Collection Latomus, Bruxelles 138 (1974), 57, №242, pl. XII;
Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 21.

13. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. *Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу". Червен полупрозрачен карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1,1 x 0,7 x 0,3 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 168. Датира се във II – III в. сл. Хр.*
Хермес е представен прав, гол, обърнат наляво. В едната ръка държи кадуцей, а в другата кесия. Сравнително дълбока резба. Фонът е полиран.
M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l' Académie Roumaine*, 56, №223, pl. XI.

14. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. *Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу". Калциран карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1,4 x 1 x 0,3 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 165. Датира се във II – III в. сл. Хр.*
Хермес е представен прав, гол, обърнат надясно. В лявата ръка държи кадуцей и преметната хламида, а в дясната кесия. На главата си носи петасос. Тялото е s-*овидно* извито. До краката му е изобразен кръгъл жертвеник. Обратната страна на гемата е леко изпъкнала. Фонът е полиран.
M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l' Académie Roumaine*, 56, №229, pl. XI.

15. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. *Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу". Двупластов карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1,6 x 1,2 x 0,5 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 146. Датира се във II – III в. сл. Хр.*
Хермес е представен прав, гол, обърнат наляво. Носи петасос с крилца и е обут в крилати сандали. В ръцете си държи кесия и кадуцей. Пред него е изобразен кръгъл жертвеник. Лицевата страна на гемата е леко изпъкнала. Сравнително дълбока резба. Фонът е полиран.
M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l' Académie Roumaine*, 57, №240, pl. XII.

16. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. *Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу". Карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1 x 0,8 x 0,4 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 167. Датира се във II – III в. сл. Хр.*
Хермес е представен прав, гол, обърнат леко надясно. В ръцете си държи кадуцей и скиптър. Пред него е изобразен кръгъл, цилиндричен жертвеник. Изображението може да се интерпретира и като Марс с гладиум и копие, а пред него схематичен трофей.
M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l' Académie Roumaine*, 57, №245, pl. XII.

17. Неизвестно местонахождение. Novae? Хермес. *Гема. Случайна находка. Колекция „Балаческу". Жълт карнеол. Овална, яйцевидна форма. 1,3 x 1 x 0,5 см. Съхранява се в Нумизматичния кабинет на Румънската академия на науките – Букурещ. Инв. № 204. Датира се във II – III в. сл. Хр.*
Изображението на Хермес е схематично. Той е представен прав, гол, обърнат надясно. В дясната ръка държи кесия, а в лявата кадуцей. Лицевата и обратната страна на гемата са леко изпъкнали. Сравнително дълбока резба. Фонът е полиран.
M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l' Académie Roumaine*, 57, №246, pl. XII.

18. Неизвестно местонахождение. Варненска област. Хермес и Зевс. *Гема. Кафявочервен карнеол. Съхранява се в Археологически Музей Варна. Датира се в I – II в. сл. Хр.*
Зевс е полугол, обгърнат с мантия. Седи на трон, под (маслиново?) дърво. Пред него е изобразен Хермес, прав, гол, полуобърнат надясно. Тялото е с лека есовидна извивка. Главата е в профил надясно. В протегнатата напред ръка държи венец, с който овенчава Зевс, а в лявата кадуцей. По изпълнение и сюжет гемата е сходна с геми №№ 1 и 34.
М. Дончева, *Римски накити от Варна и Варненско. Съкровищата на Варненския Археологически Музей*, Варна 2003, 18.

Тракия

19 Philippopolis. Хермес. *Гема. Случайна находка. Червен яспис с плоска повърхност, фонът е матов, отделни части от изображението са полирани. Гемата е добре запазена, инкрустирана върху модерен пръстен. Размери на гемата: 1 х 1,6 см. Датира се във втората половина на I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр. Съхранява се в РАМ – Пловдив. Инв. № 740.*

Бюст на младия Хермес в профил наляво. Заоблени бузи, широко отворени очи, носът е леко издължен, малки, добре оформени устни, изразът е съсредоточен. Линията на профила издава портретни черти. Симетрично разположени едри букли очертават лицето. На главата носи петасос без крилца. На раменете драпирана мантия. Кадуцеят е облегнат на дясното рамо. Великолепното лице е детайлно моделирано. Правилни пропорции. Класицистичен стил на изработка.

Сходен по стил с гемата от Ratiaria.

Ал. Милчева, Геми в Регионалния Археологически Музей в Пловдив, *ГРАМП*, 12 (2014), 198, №14.

20. Чирпан. Хермес. *Гема. Случайна находка. 1,4 х 1,0 см. Хермес поднася венец на Зевс, карнеол. Светлолилав аметист със заоблена форма. Фонът е полиран, а изображението е матово. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 1479.*

Хермес прав и гол, лицето в профил надясно. В едната ръка държи преметната мантия и кадуцей, в другата два житни класа и кесия над кръгъл жертвеник. Мускулатурата е подчертана, единият крак е отпуснат. Резбата е хубава и детайлна. Тази гема, заедно с геми №№ 25, 26, 27 могат да бъдат обединени в т. нар. група на „*Майстора на Хермес*“.

Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 46, №62

21. Кабиле, Ямболско. Хермес. *Гема. Случайна находка. Кафявочервен яспис с леко заоблена повърхност. 1,35 х 0,9 х 0,15 см. Фонът, изображението и страничният кант са добре полирани. Запазена е добре. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в Исторически Музей Ямбол. Инв. № II 3729.*

Хермес, стъпил върху означения терен с продълговата линия, е гол, прав, обърнат три-четвърти странично наляво. В протегнатата лява ръка държи кесия (*marsupium*), а с дясната, спусната надолу с преметнатата на лакътя мантия, кадуцей. Краката са обути в крилати обувки. Косите са навити на руло около лицето. Гърдите са неравномерно пластично моделирани, долната част на тялото е предадена чрез плоска резба. Като цяло изпълнението е с характер на масово производство.

P. Zazoff, *Die Antiken Gemmen. Handbuch der Archäologie,* München 1983, 343 – 344, tafel 111, 5*;*

Ал. Димитрова-Милчева, Антични геми от Историческия музей на гр. Ямбол. – In: *Heros Hephaistos. Studia in Honorem Liubae Ognenova-Marinova.* Велико Търново 2005, 425 – 426, № 1

22. Ямбол. Хермес. *Гема. Случайна находка. Карнеол с полупрозрачен червен цвят и елипсовидна форма. 1,9х 1,0х 0,2 см. Заоблени повърхности, по-силно при гърба. Запазена добре. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в Исторически Музей Ямбол. Частно притежание.*

Хермес прав, обут в крилати обувки, е стъпил върху означения с хоризонтална линия терен. Тялото е извито три четвърти, а главата е в профил. С дясната ръка, на която е преметната мантията, държи кадуцей, а с лявата кесия. Едри кичури коса оформят венец на главата. Силно подчертаната мускулатура, пластичната форма на атлетическото тяло и лицето показват плосък перлов стил.

Ал. Димитрова-Милчева, Антични геми от Историческия музей на гр. Ямбол, 426, №2.

23. Aquae Calidae. Хермес. *Гема. Случайна находка. Тъмно червен прозрачен карнеол. Елипсовидна форма. 1 х 1,3 см. Гемата е плоска от двете страни, с тесен страничен кант. Изображението е полирано, по повърхността има драскотини, но като цяло е добре запазена. Съхранява се в РАМ – Пловдив. Инв. № 224. Датира се в III в сл. Хр.*

Хермес е гол, прав, със силно извито тяло, полуобърнат надясно. Главата е в профил надясно. Носи петасос, косите са прибрани в масивно руло отпред. Остри черти очертават линията на профила. В лявата ръка държи кадуцей, а в дясната кесия. Мантията е усукана около ръката и кадуцея. Обут е във високи обувки. Теренът е означен. Резбата е плитка, а изображението повърхностно и сумарно.

Ал. Милчева, Геми в Регионалния Археологически Музей в Пловдив, 198 – 199, №14.

24. Неизвестно местонахождение. Южна Тракия. Хермес. *Сребърен пръстен с гема. Тип II, вариант 1 по Русева-Слокоска. Диам. 2,35 х 2,2 см; шир. на халката 0,4 – 0,9 см; рамена 1,2 см; диам. на щита 1,3 х 1 см; теж. 9,33 гр (900). Елипсовидната халка е съставена от кръжило с правоъгълно пресичащи се секции, леко окръглени от външната страна, по-широки и по-сгъстени към изпъкналите триъгълни рамена. Съхранява се в Националния Археологически Музей – София. Инв. № 1393. Датира се в III в. сл. Хр.*

Щитът на пръстена е елипсовиден с високо гнездо. В него е поместена гема от карнеол с конична форма, декорирана с изображение на Хермес. Хермес е представен прав, гол, обърнат надясно. В едната си ръка държи кадуцей, а в другата кесия.

L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, Sofia 1991, 191.

Неизвестно местонахождение

25. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Гема. Сардър с леко заоблена лицева повърхност и силно изпъкнал гръб. 0,85 х 1 х 0,3 см. Фонът е полиран, но изтрит. Изображението е матово. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 533.*

Хермес е прав, полуобърнат, с лице в профил надясно, стъпил върху означения терен. Тялото е леко извито, коленете са присвити. В ръцете държи кадуцей и кесия. Мускулатурата е подчертана. Резбата е плитка и детайлна, с хубаво изпълнение. Близка е до геми №№ 20, 26, 27.

Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 46, №63.

26. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Гема. Тъмночервен, полупрозрачен карнеол със заоблена повърхност и плосък гръб. 1,2 х 0,75 х 0,15 см. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5942.*

Хермес е прав, гол, полуобърнат с глава в профил надясно. Типът е сходен с геми №№ 20, 25, 27. Теренът е очертан с хоризонтална линия. Резбата е плитка и сумарна.

Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 47, №64.

27. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Гема. Тъмнокафяв, почти непрозрачен карнеол с плоска форма от двете страни. 1,5 х 1,1 см. Фонът е полиран, а изображението е матово. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 1686.*

Хермес е прав, гол, с глава надясно. В ръцете си държи кадуцей и кесия. Мускулатурата е подчертана. Теренът е означен с хоризонтална линия. Типът е сходен с геми №№ 20, 25, 26. Резбата е детайлна.

Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 47, №67.

28. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Гема. Почти прозрачен, светлочервен карнеол с оранжев отенък. Плоска форма от двете страни. 1,15 х 0,75 х 0,1 см. Фонът е полиран, а изображението е матово. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 3847.*

Хермес, полуобърнат надясно е стъпил върху означения терен. Тялото е силно извито, в ръцете държи кадуцей и кесия. Типът е сходен с тези на геми №№ 3, 11, 29, 30. Резбата е плитка, детайлна и прецизна.

Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 47, №68.

29. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Гема. Кафявочервен яспис с плоска форма. 1,0 х 0,8 х 0,4 см. Фонът и високият страничен ръб са полирани, изображението е матово. В гръбната си част гемата е олющена. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 6225.*

Хермес е прав, обърнат напред, с глава в профил надясно. Пропорциите са скъсени. Типът е сходен с тези на геми №№ 3, 11, 28, 30. Теренът е означен, резбата е плитка и груба.

Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 47 – 48, №69.

30. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Гема. Тъмножълт яспис със заоблена повърхност и косо очертан елипсовиден ръб. Гърбът е плосък. 1,3 х 0,95 х 0,2 см. Фонът е полиран, а изображението е матово. Датира се във II – III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5629.*

Хермес е прав, гол, полуобърнат надясно, с преметната мантия на ръката. Тялото е есовидно извито. В протегнатата напред ръка държи кесия над висок кръгъл жертвеник, а в дясната кадуцей. Теренът е очертан с дъговидна линия. Резбата е сравнително дълбока, но груба. Като маниер на изработка силно се доближава до геми №№ 3, 11, 28, 29.
Ал. Димитрова – Милчева, *Антични геми и камеи*, 47, №66.

31. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Гема. Сбирка на Д. Димитров, Ловеч. Светлокафяв карнеол с леко изпъкнала повърхност и силно заоблен гръб. Фонът е матово полиран. 1,2 х 1,0 см. Датира се в III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 7899.*
Млад мъж, полуобърнат надясно, съвсем в типа на Хермес, държи неясен предмет в протегнатата напред дясна ръка, в лявата държи плащ вместо кадуцей. Резбата е плитка, а изпълнението грубо и повърхностно.
Ал. Димитрова – Милчева, *Антични геми и камеи*, 48, №72.

32. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Гема. Сбирка на Д. Димитров, Ловеч. Червенокафяв непрозрачен карнеол със заоблена повърхност. Фонът и изображението са матови. 1,35 х 1,05 см. Датира се в III в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 7898.*
Хермес е прав, полуобърнат с лице в профил надясно. В дясната ръка държи кесия, а в лявата плащ и кадуцей. При краката му е изобразен петел. Теренът е означен с хоризонтална линия. Резбата е плитка, а изпълнението грубо и схематично, формите са неразчленени. По стил е съвсем близка до гема №31.
Ал. Димитрова – Милчева, *Антични геми и камеи*, 48, №73.

33. Неизвестно местонахождение. Хермес. *Златен пръстен с гема. Тип VI, вариант 1 по Русева – Слокоска. Диам. 1,8 х 1,6 см; шир. на халката 0,3 – 0,4 см; рамена 0,5 см; диам. на щита 1,3 х 1,2 см; теж. 4,5 гр; 20 карата (840). Кръглата халка на пръстена е съставена от три златни „жици“. Централната „жица“ е кръгла, като от двете й страни има по една спираловидно увита, допълнително споени с щита. Периферията на щита, в основата на раменете е декорирана с обръч от златни перли, с различни размери, които са аранжирани в групи по дванадесет и орнаментално наподобяват грозд. Халката и щитът са изработени поотделно и са споени заедно. Рамката на щита е леко деформирана, а по гемата има следи от ожулване. Съхранява се в Националния Археологически Музей – София. Инв. № 5213. Датира се в III – IV в. сл. Хр.*
Щитът на пръстена е елипсовиден с високо гнездо. В него е поместена гема от светлочервен карнеол, украсена с изображение на Хермес. Той е представен прав, гол, наполовина обърнат надясно. На главата си носи петасос, а в едната си ръка държи кесия над кръгъл жертвеник. На по – заден фон е изобразен кадуцей.
L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, 181.

34. Неизвестно местонахождение. Хермес и Изида-Фортуна. *Гема. Полупрозрачен оранжев карнеол с кафяв отенък. Избистрен цвят. Формата е плоска от двете страни. 1,2 х 1,05 х 1,0 см. Долната част е отчупена. Фонът и изображението са полирани. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 7975.*
Хермес, прав, гол, полуобърнат надясно. На главата си носи петасос. Във вдигнатата нагоре лява ръка държи лавров венец, а в дясната кадуцей и мантия. Пред него е разположено статуарно изображение на Изида-Фортуна върху правоъгълен олтар, украсен с профилирана рамка. Богинята е представена с обичайните й атрибути. Цялата композиция е разположена върху очертания с хоризонтална линия терен. Гемата е сходна по изпълнение и сюжет с геми № 1, 18.
Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 46, №61.

Ratiaria

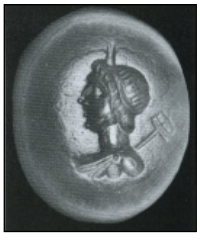

35 Ratiaria. Хермес. *Гема. Случайна находка. 1,4 х 1,25 х 0,5 см. Трипластен сардоникс, силно изпъкнала повърхност и плосък гръб. От двете страни гемата е пробита. Изображението е полирано, фонът е матов. Датира се във II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 5584.*
Бюст на младия Хермес в профил наляво с диадема и кадуцей на рамото. Облечен е в хламида, прикачена с кръгла аграфа. Косите са предадени с широки паралелни линии. Очите са широко отворени, устните свити.

Строго изражение. Плитка прецизна резба изпълнена в особен стил. Типът е характерен за гръцката пластика от IV в. пр. Хр., откъдето се пренася в глиптиката.
Б. Филов, Новооткрити старини, ИБАД, 4 (1914), 278; Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 46, № 60.

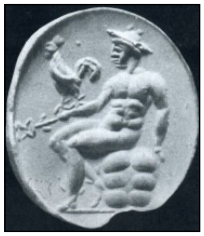

36. Ratiaria. Хермес. *Гема. Случайна находка. Полупрозрачен червен карнеол с леко заоблена лицева повърхност и изпъкнал гръб. 1,5х 1,2 см. В долната част гемата е отчупена, фонът е силно полиран, а изображението матово. Датира се в I – II в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 4991.*

Хермес, полуобърнат и леко отпуснат, е седнал върху скала. Главата е в профил надясно, а краката са кръстосани. На главата си носи петасос. С едната ръка се опира на скалата, а с другата държи кадуцей и петел. Мускулатурата на тялото е силно подчертана. Лицето е предадено сумарно и грубо, а птицата детайлно и прецизно. Теренът е означен с хоризонтална линия. Темата е широко разпространена в глиптиката. За прототип е използвана статуята на Хермес от Херкуланския музей, копие на Лизиповия оригинал. По тип е сходна с геми кат. №№ 4, 5 от Novae.
Ал. Димитрова-Милчева, *Антични геми и камеи*, 48 – 49, №74.

„Добрият пастир“

37. Неизвестно местонахождение. Добрият пастир. *Гема. Карнеол. Елипсовидна форма. 1,7 х 1,4 см. Датира се в IV в. сл. Хр. Съхранява се в НАИМ – София. Инв. № 1191.*
Изобразен е „Добрият пастир“ (Хермес-Меркурий Криофорос), прав, обърнат напред, с глава в профил наляво. Облечен е в къса препасана дреха. На раменете му е преметнат овен, също с глава в профил. Четирите крака на овена са събрани пред гърдите, а пастира ги държи с дясната си ръка. Лявата е облегната на кривака. От двете страни на изображението е изписан гностически надпис с гръцки букви.
Д. Овчаров, М. Баклинова. *Ранновизантийски паметници от България (IV – VII в.)*, София 1978, 62, обр. 143.

GEMS WITH IMAGES OF HERMES-MERCURY FROM THE PROVINCES OF MOESIA INFERIOR AND THRAC

Bozhidar Draganov

Abstract: The article presents a general review of all gems with images of Hermes-Mercury from the territory of the Roman provinces, Moesia Inferior and Thrace. This multiform divinity is directly related with human spirit, existence and daily pursuits. That's why the gems with Hermes' images are so numerous all over the Roman Empire. They are perceived as an apotropaic amulets that bring good luck and avert evil. The article reveal the connection between the conservative Roman iconography and the symbolism of the "Grylloi" and the "Gnostic" signs, which has been reflected in the multi-layered image of Hermes Psychopompos.

Keywords: Hermes-Mercury, glyptics, gems, Moesia Inferior, Thrace, grylloi, Ψυχοπόμπος

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА БОЗДУГАНИ В ПАМЕТНИЦИ НА ИЗОБРАЗИТЕЛНОТО ИЗКУСТВО ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ[1]

Стоян Попов

Анотация: Настоящата работа разглежда изображения на боздугани върху паметници на изобразителното изкуство, свързани с българското средновековие. От днешните български земи са ми известни пет храма със запазени изображения на боздугани. Те са от периода XV – XVII в. Такива има в стенописите от църквите „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново (от XV в.), „Св. Георги Победоносец“ в едноименния манастир край с. Кремиковци, Софийско (ок. 1493 г.), църквата на Алинския манастир (XVII в.) и в арбанашките „Рождество Христово“ и „Успение Богородично“ (и двете от XVII в.). Голям брой изображения от мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица (датиран във втората половина на XII в.) показват боздугани. Макар и предадени доста схематично те са разделени в четири групи, съобразно формата и характеристиките на бойните им глави.

Ключови думи: боздугани, стенописи, миниатюри, Йоан Скилица

Важен извор за въоръжението и снаряжението, характерни за различните епохи са паметниците на изобразителното изкуство. Средните векове не са изключение в това отношение. Доказателство за това са резултатите, постигнати при изследването на тези проблеми, касаещи Балканския регион през последния половин век.[2] Тези изследвания са съсредоточени главно върху стенописните изображения, оцелели през вековете в съхранени християнски храмове. Такива църкви са запазени на много места в Сърбия, Македония и Гърция. За съжаление в границите на днешна България са съхранени твърде малко стенописи от разглеждания период (X – XVII в.), а върху още по-малък брой от тях са изобразени предмети на въоръжението и снаряжението. Още повече, че тази насока в научните изследвания, касаещи както оръжиезнанието, така и проучванията на стенописите, в българската наука е слабо застъпена. Едва напоследък се правят опити за развитието на това направление.[3] В по-стара работа,

[1] Настоящата работа е написана като част от дейността на Научно-изследователски център за История и Археология на войната към катедра „История и археология“ на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

[2] Г. Шкриванић. *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику.* Београд, 1957. P. Grotowski. *Arms and Armour of the Warrior Saints.* Leiden-Boston, 2010.

[3] С. Попов. Шпори от стенописите на църквите Св. Георги в Кремиковския и Св. Богородица в Драгалевския

е направен опит в това отношение, но в нея липсват подробни тълкувания на всички елементи и характеристики на въоръжението и снаряжението от стенописи. Освен това, като паралели на изобразените предмети на военния бит са представени съвсем произволно реални артефакти, които имат малко или въобще нямат общи черти с тях.[4] На стенописни изображения, в частност на боздугани е отделено място в работите на Г. Шкриванић (за земите на Сърбия, Босна и Дубровник),[5] P. Grotowski[6] и на R. D'Amato[7] (най-общо за Византия). За България не са правени специални проучвания за разпространението на боздуганите върху стенописите от периода X – XVII в. Тази липса е логична, на първо място поради малкия брой запазени такива произведения, и на второ – още по-малкия брой изображения на това оръжие.

От днешните български земи са ми известни пет храма, в които са запазени изображения на боздугани. Те датират от периода XV – XVII в. За съжаление по-ранни такива не са достигнали до нас.

Първото изображение, върху което ще се спра, се намира в църквата „Св. св. Петър и Павел" във Велико Търново.[8] Стенописването на храма датира от XV в. Боздуганът е част от сцената „Четвърти Вселенски събор" и е изобразен в дясната ръка на един от войниците, застанали зад трона на императора (обр. 1).[9] Важно е да се отбележи, че разлежданият воин е изобразен отдясно на владетеля, както и че държи в лявата си ръка меч в ножница, опрян на лявото рамо. Самият войник е поставен на по-преден план и отделно от другите негови колеги, сякаш с цел да се подчертае неговото привилегировано положение. Боздуганът е с обща дължина ок. 0,60 м., имайки предвид пропорциите на държащия го човек. Оръжието е от типа, тъкмо започващ да навлиза по българските земи по това време, който ще господства в цяла Югоизточна Европа през следващите векове до залеза на това оръжие. Това са железните боздугани с дълга втулка от същия метал, със сферична или луковицовидна бойна глава, съставена от множество вертикални ребра, завършваща отгоре с дисковидно капаче, увенчано със сферична или биконична пъпка. Металната втулка на изобразения боз-

манастири. – В: *Приноси към християнското културно-историческо наследство,* т. I. Асеновград. 2011, 41 – 49. С. Попов. Мечове от стенописни изображения в църкви от софийския регион (XV – XVI в.) – В: *Приноси към християнското културно-историческо наследство,* т. II. Асеновград, 2013, 157 – 184.

[4] Е. Манова. Средновековното въоръжение според някои стенописи в югозападна България от XIII, XIV и XV в. – *Известия на Археологическия институт,* XXI – X, 1966, 67 – 82.

[5] Г. Шкриванић. *Оружје у средњовековној Србији. 86 – 94.*

[6] P. Grotowski. *Arms and Armour.* pp. 367 – 369.

[7] R. D'Amato. Σιδηροράβδιον, βαρδούκιον, ματξούκιον, κορύνη: the war-mace of Byzantium, the 9th – 15th c. AD. New evidence from the Balkans in the collection of the World Museum of Man, Florida. – *Acta Militaria Medievalia*, VII, 2011, pp. 7 – 48.

[8] З. Ждраков. Стенописите на църквата „Св. Петър и Павел" в Търново от XV в. и критската живопис в светлината на новите проучвания. – *Проблеми на изкуството,* 1991, № 4, 50 – 59. P. Stefanov. The Frescoes of Sts Peter and Paul's Church in Veliko Tarnovo. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 1992, № 1, 58 – 72. Х. Вачев. Принос към строителната история на църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел" във Велико Търново. – *Известия на Регионалния исторически музей-Велико Търново*, 17 – 18, 2002, 269 – 276. Б. Боянкинска. Календарните сцени в църквите „Св. ап. Петър и Павел" във Велико Търново и „Рождество Христово" в Арбанаси – сходства и различия. – *Известия на Регионалния исторически музей – Велико Търново*, 15 – 16, 2001, 243 – 248. В. Димова. *Църквите в България през XIII – XIV век.* С., 2008, 209 – 211. П. Събев. Опит за виртуална възстановка на стенописи от XV век в митрополитската църква „Св. св. апостоли Петър и Павел" във Велико Търново. – В: *От Честния пояс на Богородица до коланчето за рожба. Изследвания по изкуствознание и културна антропология в чест на проф. Елка Бакалова.* С., 2010, 188 – 201.

[9] A. Grabar. *La peinture relligieuse en Bulgarie.* Paris, 1928, p. 272; tabl. XLVII.

дуган е нахлузена на дървена дръжка с приблизително същата дължина като нея.

Следващият паметник на стенната живопис, включващ изображението на боздуган е от църквата „Св. Георги Победоносец“ в едноименния манастир край с. Кремиковци, Софийско. Стенописването на храма е станало към 1493 г.[10] Оръжието е част от сцена от цикъла изображения показващи житието на св. Георги, върху източната стена на притвора (обр. 2). Оръжието притежава бойна глава от типа цилиндрични, с вертикални четириъгълни ребра (вероятно 8 на брой), разпространени през XV в. Боздуганът е с обща дължина 0,50 – 0,60 м., съобразно пропорциите на носещата го човешка фигура. Интересното, е че то се намира в лявата ръка, облегнат на лявото рамо на слуга, изобразен зад владетел, седнал на трон. В дясната си ръка слугата държи за острието меч, прибран в ножница. Посочените две сцени показват използването на боздугана, наред с меча като символи на властта.

Човекът зад трона на владетеля в никой случай не би могъл да е обикновен слуга. На изображението от „Св. св. Петър и Павел“ той е войник, разположен отделно от останалите стражници, с което е подчертана неговата поразлична позиция в обществото. Тук е мястото да обърна внимание на възможността този човек да е имал реална служба. От години в българската медиевистика се води спор за наличието в служебната йерархия на службата „мечоноша (мечоносец)“, както и за нейните функции. Дискусията е предизвикана от известния от първата половина на XX в. масивен златен пръстен печат с кирилски надпис „Мечоноша“ около монограм разчитан като „Тагчи“. Няма да се спирам върху подробности от спора. Според едни учени пръстенът и тази служба (приравнявайки я към характерни за българите, близки до владетеля хора – „чиготи“) принадлежат към X – XI в. – епохата на Първото българско царство.[11] Според други, привеждайки точни паралели на предмета от това време, той се датира във Втората българска държава, и показва наличието на придворна служба.[12] Според мен тези два стенописа косвено говорят в потвърждение на наличието на такава служба в административната номенклатура на Второто българско царство.

Следващата стенописна сцена оцеляла до днес, носеща изображение на боздуган се намира в църквата на Алинския манастир. Стенописите се отнасят към XVII в. Боздуганът е част от сцената „Предателство на Юда“ и се намира в лявата ръка на един от войниците (обр. 3).[13] Главата на оръжието е с полуелипсовидна форма. Боздуганът е изобразен в синьо-бял цвят, което идва да покаже, че целият е от метал. Слабо личат вертикалните ребра на бойната глава и капачето с пъпка, което я увенчава. Дължината на оръжието е 0,60 – 0,70 м., съобразно пропорциите на държащата го фигура.

Последните два паметника на стенописното изкуство, носещи изображения на боздугани се намират в с. Арбанаси, Великотърновско, датирани в XVII в. Първият от тях е

[10] А. Василиев. Софийската Света гора.– В: *Славяни*, 1971, 5, с. 30. Ц. Вълева. Стенописите от олтарното пространство на църквата в Кремиковския манастир след тяхната реставрация. – *Проблеми на изкуството,* 2005, 3, с. 41. А. Кирин. Ктиторският надпис от 1493 г. в Кремиковския манастир. – *Paleobulgarica -Старобългаристика*, XIII, 1989, 287 – 299. П. Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. – В: *Избрани произведения*, 2. С., 1973, 273 – 280. К. Паскалева. *Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир.* С., 1980, с. 12. Л. Прашков, Ел. Бакалова, Ст. Бояджиев. *Манастирите в България.* С., 1992, 143 – 148. Г. Чавръков. *Български манастири. Паметници на историята, културата и изкуството.* С., 1974, 178 – 183. Г. Чавръков. *Българските манастири.* С., 1978, 186 – 191. Д. Димитрова, З. Ганева, Г. Стоянова. Софийските манастири. С., с. 13.

[11] I. Biliarski. *Word and Power in Mediaeval Bulgaria.* Leiden, 2011, pp. 349 – 353.

[12] К. Тотев, За датировката на златния пръстен-печат на меченосеца Тагчи. – В: *„България, земя на блажени...“ In memoriam professoris Iordani Andreevi.* В. Търново, 2009, 450 – 455 с пос. лит.

[13] Е. Флорева. *Алинските стенописи.* С., 1983, с. 107, ил. 58.

в църквата „Рождество Христово“, където св. Прокопий върху северната стена на наоса, държи в лявата си ръка това оръжие (обр. 4). Бойната глава на боздугана е предполагаемо с 12 вертикални, заострени в средната си част ребра, увенчани с дисковидно капаче с пъпка.[14] Вторият стенопис е в църквата на Арбанашкия манастир „Успение Богородично“. Изобразеният на северната стена на наоса св. Георги (обр. 5) държи в лявата си ръка боздуган с дълга желязна втулка, нанизана на дървена дръжка луковицовидна бойна глава с 12 вертикални ребра, над които има дисковидно капаче с пъпка.[15] Металната част на оръжието е с дължина ок. 0,30 – 0,40 м, а общата му дължина е 0,80 – 1 м.

Двете последни оръжия са от типа, широко разпространен по това време (XVII в.) в Югоизточна Европа, характеризиращ се със сферична или луковицовидна бойна глава, съставена от множество вертикални ребра, завършваща отгоре с дисковидно капаче с биконична или сферична пъпка. Тези ребра са заварени за дълга конична или цилиндрична втулка, нанизваща се на също толкова дълга дървена дръжка.

Голям брой изображения от мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица (датиран във втората половина на XII в.) показват боздугани.[16] Изобразените тук оръжия са с дълги около 1 м. дръжки и сферични бойни глави. Макар и предадени доста схематично те могат да бъдат разделени в няколко групи. Към първата влизат тези с проста сферична бойна глава. Втората група включва боздугани с множество заоблени шипове. При третата шиповете са заострени. Върху изображението на f. 85v присъства боздуган, чиято бойна глава ми се струва, че притежава вертикални ребра. Той е представител на четвъртата група. За съжаление илюстрацията е силно пострадала от времето и не може да се твърди със сигурност. Тези четири групи покриват част от типовете боздугани, характерни за времето на написване на ръкописа.[17]

Разглеждайки частния проблем за боздугани върху паметници на средновековното българско изкуство, настоящата статия е принос към изследването на оръжие от България в Средните векове.

[14] А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. *Корпус на стенописите от XVII век в България.* С., 2012, с. 93, с. 96.

[15] А. Куюмджиев, Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. *Корпус на стенописите.* с. 172; с. 174.

[16] A. B. Hoffmeyer. Military equipment in the Byzantine manuscript of Skylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid. – *Gladius*, V (1966), pp. 47 – 48. А. Божков. *Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица.* С., 1972, с. 221, мин. л., 85v, 86r, 161v, 171r. R. D'Amato. Σιδηροράβδιον, fig. 1, 3, 4, 13, 14.

[17] За типовете боздугани и тяхната хронология вж. С. Попов. *Боздуганите в днешните български земи (X – XVIII век) Сбирка Ватеви.* С., 2015.

DEPICTIONS OF MACES ON FINE ARTS' MONUMENTS FROM THE BULGARIAN MIDDLE AGES

Stoyan Popov

Abstract: Here presented article examines the maces, depicted on fine arts' monuments from the Bulgarian Middle Ages. Those monuments are separated in two groups: wall paintings and manuscript miniatures. There are five churches in today's Bulgarian territories containing representations of maces. They are dating from the 15th – 17th c.

The first depiction I shall discuss is in the St. St. Peter and Paul Church in Veliko Tarnovo. The murals are dating from the 15th c. The mace appears in the scene of the Fourth Ecumenical Council. It is depicted in the right hand of one of the soldiers standing behind the throne of the emperor (fig. 1). The soldier is depicted right of the sovereign and in his left hand he holds a sword in a scabbard resting over his left shoulder. He is arranged to the fore and separated from the rest of his colleagues as if to have his privileged position emphasized. The mace belongs to type of the iron weapons with a long sleeve of the same metal, with a spherical or bulb-like fighting head composed of numerous vertical flanges and terminating at the top with a disc-like small cover crowned with a spherical or bi-conical bud.

The next mural displaying a depiction of a mace is in St. George Victory-bearer Church in the homonymous monastery near Kremikovtsi village, Sofia region. The painting of the church was accomplished in about 1493. The weapon appears in a scene from the cycle of St. George's life (fig. 2). The mace has a war head of the type of cylindrical ones, with vertical quadrangular flanges (probably 8 in number), spread in the 15th c. The mace is in the left hand resting over the left shoulder of a servant depicted behind an enthroned sovereign. In his right hand the servant holds a sheathed sword by its blade.

Both described scenes show the usage of the mace as a symbol of power alongside the sword. In any case the man behind the sovereign's throne cannot be an ordinary servant. It is possibly that this man has had a real service as mechonosha (sword-bearer).

The next mural scene displaying a depiction of a mace is in the church of Alino Monastery. The paintings are from the 17th c. The mace takes place in the scene of Betrayal of Judas, in the left hand of one of the soldiers (fig. 3). The head of the weapon is of a semi-elliptical shape. The mace is all of metal. The vertical flanges on the war head and the cover with a bud crowning it are faint to be seen.

Both last works of mural art with representations of maces are in Arbanassi village, Veliko Tarnovo region, and are dating from the 17th c. The first one comes from the Nativity Church. There, St. Prokopios holds a mace in his left hand (fig. 4). The war head of the weapon has likely 12 vertical flanges sharpened at the middle sector, and is crowned with a disc-like cover with a bud. The second wall painting is in the church of The Dormition of the Theotokos Monastery. St. George is portrayed holding a mace in his left hand (fig. 5). The weapon has a long iron sleeve pulled on a wooden shaft and a bulb-shaped war head with 12 vertical flanges and is crowned by a disc-like cover with a bud.

A large number of representations in the Madrid Manuscript of John Skylitzes' Chronicle (second half of the 12th c.) contain maces. The weapons depicted there are with spherical war heads. They can be distinguished in few groups. The first one comprises maces with a simple spherical war head. Maces with numerous rounded knobs enter the second group. The knobs in the third group are sharpened. The fourth group is represented by a mace with vertical flanges.

Key words: maces, mural paintings, miniatures, John Skylitzes

Обр. 1. *Сцена „Четвърти Вселенски събор“. Църква „Св. св. Петър и Павел“, Велико Търново, XV в. (по Grabar, A. La peinture relligieuse. p. 272; tabl. XLVII)*

Обр. 2. *Сцена от житието на св. Георги Манастирска църква „Св. Георги Победоносец“, Кремиковски манастир, 1493 г., сн. – личен архив на автора*

Обр. 3. *Сцена „Предателство на Юда“. Църква на Алинския манастир, XVII в. (по Флорева, Е. Алинските стенописи. с. 107, ил. 58)*

Обр. 4. *Изображение на св. Прокопий в църквата „Рождество Христово“, Арбанаси, XVII в. (по Куюмджиев, А. Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите. с. 93, 96)*

Обр. 5. *Изображение на св. Георги в църквата „Успение Богородично“, Арбанаси, XVII в. (по Куюмджиев, А. Б. Пенкова, Г. Геров, Е. Бакалова, И. Ванев, И. Гергова, М. Куюмджиева, Ц. Кунева, Ю. Бойчева. Корпус на стенописите. с. 172; 174)*

ЗА ПРЕВОДА НА ЛИТЕРАТУРНИ ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ (ОПИТ ЗА ПРОБЛЕМАТИЗАЦИЯ)[1]

Мирена Славова

Анотация: В статията е направен опит да се очертае спецификата на превода на литературни исторически извори и да се зададат по-ясни критерии за техния превод на български език. Като изхожда от съвременните теории в преводознанието, авторът анализира и илюстрира с примери от български преводи на Пахимер, Ксенофонт и Новия завет как и дали се превеждат в наложилата се българска практика на превод на извори четирите основни характеристики (по Бархударов) на езиковите знаци – семантичното съответствие между езика на оригинала и езика на превода, прагматичните значения (отношението носител на езика – езиков знак), вътрешноезиковите значения (отношението езиков знак – езиков знак) и граматическите значения. Изтъква се необходимостта освен от еквивалентно предаване на семантичните съответствия да се предават адекватно и останалите три значения, доколкото те също допринасят за информативността на историческия извор.

Ключови думи: превод на литературни исторически извори за българската история, Пахимер, Ивайло, Смилец, преводознание

Преводът на литературни исторически извори заема междинно място между историческата наука и преводознанието. Но вместо да се интерпретира по-адекватно в интердисциплинарната територия на двете научни полета той по-скоро остава неглижиран както от едната, така и от другата научна дисциплина.

По подразбиране историческата наука очаква от литературния извор информация за едно или друго събитие, за икономически отношения, политически решения или нагласи на общества и големи социални групи в конкретен исторически момент. В случая с българската стара и средновековна история, доколкото нашите земи са били в периферията на гръко-римската цивилизация и в хинтерланда на Константинопол във Византийската империя, изследователите разчитат – в зависимост от епохата – на старогръцки и латински извори (за античната епоха), а за Средновековието към тях се добавят множество текстове на други езици като арабски, османотурски, италиански и пр.

Изворознанието като историческа дисциплина е създало известен методологически инструментариум за отчитане на, да го наре-

[1] Изказвам благодарност на своите колеги от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – доц. д-р Йоана Сиракова от Катедра „Класическа филология“, специалист по Теория на превода, и гл. ас. д-р Кирил Господинов от Катедра „История на България“, специалист по Средновековна история на България, за стимулиращите професионални разговори по темата на тази публикация и за предоставените книги.

чем, коефициента на достоверност на сведението в зависимост от пристрастието, целите и осведомеността на автора на текста-извор. Той се базира на проверката на сведението и засичането му с други извори или артефакти. В изворознанието за старата история на българските земи например Ал. Фол въведе понятието Interpretatio Thracica, с което направи опит да отчете тъкмо тази характеристика на текстовете на античните автори и евентуалната тенденциозност при описанието на траките и тяхната култура[2], макар че от друга страна субективността на преценката на изследователя, господството на една или друга научна школа или откровената пропаганда също влияят върху интерпретацията на извора. Що се отнася обаче до еквивалентността на превода на литературния исторически извор от оригиналния език, изворознанието няма операционен механизъм, с който да я отчете.

Преводознанието от своя страна е сравнително ново научно поле, свързано първоначално с изучаването на превода на Библията на съвременни езици и произтичащите проблеми, свързани с верността и степента на отклонение от оригиналния свещен текст[3]. Въпреки младата му възраст в него изобилстват теории със своя терминология и понятиен апарат в зависимост от различните подходи или аспекти на превода, които третират. И тъй като най-важното изискване на историческата наука към превода на литературни исторически извори безспорно е точното предаване на информацията от текста-източник (оригиналния текст) в текста-цел (преводния текст), за нас е от значение да видим как науката за превода дефинира като критерий за оценка на превода неговата точност и еквивалентност на оригинала.

Вероятно най-добре е да започнем с външната, социокултурна характеристика на превода. Един от видните представители на съвременното преводознание, Г. Тури[4], определя като основополагащ фактор при оценката на превода дали преводачът е избрал да се подчинява на нормите на оригиналния текст и култура, или на нормите, действащи в приемащата култура и език. В зависимост от това той дефинира *адекватен превод* в първия и *възприемаем превод* във втория случай. Очевидно е, че при превода на исторически извори преводачът трябва да се стреми да се придържа към нормите на оригиналния текст, т.е. трябва да даде *адекватен* превод по терминологията на Тури.

В идеалния случай между оригинала и превода в плана на съдържанието съществува условна еквивалентност, която можем да определим като максимално възможна тъждественост, допускана от семантичните системи на оригиналния и преводния език. Идеалният *еквивалентен превод* съгласно Бархударов е превод, осъществен на нивото на необходимото и достатъчното, така че да предава непроменено съдържанието на оригинала при съблюдаване на нормите на приемния език[5]. В този случай преводачът трябва, както казва Харис, да предаде идеите на оригиналните говорители и начина, по който са изразени, толкова точно, колкото е възможно, без съществени пропуски и без да ги смесва със своите собствени идеи и начини на изразяване[6]. Тази „прозрачност“

[2] AL. FOL, Interpretatio Thracica, *The Journal of Indo-European Studies*, 1, № 3 – 4 (1983), 217 – 230.

[3] Един от основоположниците на съвременното преводознание например, Юджийн Найда (1914 – 2011), започва кариерата си в Американското библейско общество и трудовете му третират проблемите на превода на Библията на съвременни езици, срв. E. A. NIDA, *Toward a Science of Translating (With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating)*, Leiden 1964 и E. A. NIDA, CH. R. TABER, *The Theory and Practice of Translation*, Leiden 1969 (1982 Second Reprint), последният издаден като VIII том в поредицата Helps for Translators на Американското библейско общество.

[4] G. TOURY, *Descriptive Translation Studies and Beyond*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 1995, 56. http://www.tau.ac.il/~toury/works/gt-norms.htm (достъпен 20 март, 2017).

[5] Л. С. БАРХУДАРОВ, *Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода)*, Москва 1975, 185. http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/barhud-trdoc.shtml (достъпен 20 март, 2017).

[6] BR. HARRIS, Norms in Interpretation, *Target* 2, 1 (1990), 118.

на преводача, през който като през комуникационен канал преминава информацията от текста-източник към текста-цел и неговите консуматори, е гаранция за еквивалентност на превода[7].

Преводът на литературен исторически извор не би трябвало да се отличава от всеки друг еквивалентен превод, но трябва да се придържа към т.нар. от Е. Найда *формална еквивалентност*. Тя предполага вярност към лексикалните детайли и граматическата структура на оригиналния текст за разлика от *динамичната еквивалентност*, която се интересува съобщението на оригиналния текст да е предадено в езика на възприемателя така, че неговата реакция по същество да е същата като на оригиналния възприемател.[8]

Понякога обаче придържането към формалната еквивалентност може да наруши разбирането на текста от съвременния историк, ако преводачът не сметне за нужно да даде обяснителна бележка. Изборът е деликатен, защото претрупването на превода с много разяснения под черта от своя страна усложнява интерпретативната работа с превода.

Един пример от българския превод[9] на *Историята* на Георги Пахимер може да илюстрира това (G. Pachym. II, 11):[10]

Тогава императорът намери Йоан достоен за по-голямо звание и като му изпрати знаците, издигна го за севастократор.

В гръцкия текст на подчертаната фраза отговаря ἀξιῶν ἐγγίονος τύχης, букв. *смятайки го достоен за по-близка (*sc. *до собствената му) титла*, т.е. севастократор, тъй като севастократорската титла е втора след тази на автократора (императора). Преводаческото решение в случая е в ущърб на формалната еквивалентност и стеснява обема информация на оригиналния език, но пък облекчава разбирането от съвременния читател.

Подобни преводачески стратегии обаче често могат да осъвременят ненужно превода, да го модернизират и деисторизират. Такива случаи могат да се намерят в новобългарските преводи на Библията, изпълнени през XIX и началото на XX век. Показателен е примерът с глагола ἀνάκειμαι, който се среща на две места в гръцкия оригинал на *Евангелието на Матея* и е обичайният глагол, с който се означава възлягането край трапезата в Античността. Докато църковнославянският превод предава точно значението му като „възлягам“, новобългарските го предават със „сядам“. От една страна съвременният читател по-лесно възприема картината на седналия край трапезата Иисус, но от друга се губят историческите корени на християнството в езическата култура, както показва примерът по-долу:[11]

M. 9, 10

καὶ ἐγένετο αὐτοῦ ἀνακειμένου ἐν τῇ οἰκίᾳ, καὶ ἰδοὺ πολλοὶ τελῶναι καὶ ἁμαρτωλοὶ ἐλθόντες συνανέκειντο τῷ Ἰησοῦ καὶ τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ.

Църковнославянски превод:

і҃. И̑ бы́сть ѥ́мꙋ возлежа́щꙋ въ домѣ, и̑ сѐ мно́зи мытарѝ и̑ грѣ́шницы пришє́дше возлежа́хꙋ со І҃и҃сомъ и̑ со ѹ҃ченикы́ ѥ́гѡ̀.

Новобългарски превод 1867 г.[12]

10. И когато бѣ сѣднѫлъ на трапезѫ-тѫ въ кѫщы, ето, мнозина мытари и грѣшници дойдохѫ и насѣдахѫ съ Іисуса и съ ученицытѣ неговы.

[7] Th. HERMANS, Translation and Normativity, *Current Issues in Language and Society*, Vol. 5, 1 – 2 (1998), 51 – 72.

[8] E. A. NIDA, CH. R. TABER, *The Theory and Practice of Translation*, 12 – 32.

[9] ГИБИ X, Георги Пахимер, пасаж №3, 151.

[10] Гръцкият текст тук и по-нататък е по изданието Georges Pachymérès. *Relations historiques*. Edidit notisque instruxit A. Failler. Gallice vertit V. Laurent. T. I – II (= Corpus fontium historiae Byzantinae (= CFHB), XXIV/1, 2), Paris 1984.

[11] Гръцкият текст е по изданието E. NESTLE, K. ALAND. *Novum testamentum Graece*. 28. Auflage, Deutsche Bibelgeselschaft, 2012.

[12] Преводът е по нюйоркското издание на Новия завет на новобългарски език от 1867 г. – НОВЫЙ ЗАВѢТЪ на Господа нашего Іисуса Христа, Вѣрно и точно прѣведенъ отъ пьрвообразно-то. Ню Іоркъ: Въ печатницѫ-тѫ на Американско-то Библейско Общество, 1867.

Синодален превод 1925 г.[13]

И когато Иисус седеше на трапеза вкъщи, ето, мнозина митари и грешници дойдоха и насядаха с Него и с учениците Му.

И тъй, преводът на исторически извори трябва да се придържа към формална еквивалентност, като предава колкото може най-точно, подобно на всеки друг превод, значенията на езиковия знак. Съгласно Бархударов тези значения могат да бъдат класифицирани като:[14]

1) референтни значения;
2) прагматични значения;
3) вътрешноезикови значения;
4) граматически значения.

В следващите редове ще се спрем накратко на спецификата на горепосочените значения при превода на исторически извори в сравнение с този на художествени литературни текстове, като ще илюстрираме отделните принципни положения с конкретни примери от преводи на български език, преди всичко от историческите съчинения на Георги Пахимер и Ксенофонт. Няма да се спираме на фрапантни и отявлени грешки, които са обект на друго проучване.

Превод на референтните значения

Условието за семантично съответствие между референтните значения на езиковите знаци на оригиналния и преводния текст е условие sine qua non за превода на исторически извор и предполага вярно предаване на значението на всеки езиков знак от оригиналния език в езика на превода. То на пръв поглед изглежда изпълнимо при наличие на необходимата езикова компетентност на преводача. В действителност обаче езиковата асиметрия в семантичните полета на лексемите в двата езика може да създаде трудности. Те се наблюдават преди всичко при наличието на само частично съответствие между тях или при пълна липса на съответствие в двата езика.

В първия случай, при **частично съответствие** между две лексеми в езика-източник и езика-цел, преводачът на исторически извор трябва да прояви професионална дисциплина и нито да разшири, нито да стесни, а камо ли да изопачи смисъла. Пример за частично съответствие между езикови знаци дава съпоставката на лексемата χώρα на старогръцки със *страна* на български език. Докато *страна* съгласно РСКБЕ означава на български само „земя, държава“, то χώρα на старогръцки освен това значение има още две, а именно „земя за обработване извън града“ и „територията извън града“ (LSJ, s.v.). Това частично припокриване на двете лексеми изисква от преводача да внимава и да превежда точно, нещо, което не е станало в следния пасаж за Ивайло от *Историята* на Пахимер:

G. Pachym. VI, 3:

Καὶ ἤδη βεβαίως ἐπισχὼν τὴν χώραν, καὶ πόλεων ἥπτετο καί γ' αὐτὰς αἱρῶν οὐκ ἀνίει ὡς ἄρχων καὶ βασιλεὺς φημιζόμενος.

ГИБИ X, пасаж №20, 173:

И вече държейки здраво в ръцете си страната, той се залови с градовете ѝ, провъзгласяван за владетел и цар, не преставаше да ги завзема.

Вместо:

И вече овладял здраво извънградските територии, той се захвана и с градовете. И като превземаше и тях, не се уморяваше да се провъзгласява за управник и цар.

Особен случай при частичното съответствие представлява **недиференцираната семантика** на лексемата в единия език. Тогава на лексемата с по-широко значение в единия език отговарят две-три отделни лексеми в другия. Такава лексема на старогръцки представлява например прилагателното име φροῦδος,

[13] БИБЛИЯ сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. Издава Св. Синод на българската православна църква. София 1993.

[14] Значения на езиковия знак в текста са разгледани въз основа на анализа на Бархударов в глава III и IV на Л. БАРХУДАРОВ, *Язык и перевод*, 73–188.

което означава „който се намира напред по пътя“, и затова на български език може да се преведе с три диференцирани лексеми – *отдалечен*, *заминал* и *безполезен* (в смисъл „който е далеч и не влиза в работа“)[15]. Това прилагателно е употребено в *Историята* на Пахимер само веднъж, когато византийският автор покрай нападението на Радослав срещу Алтемир и съпругата на Смилец (а не срещу Смилец) пояснява отсъствието на Смилец, но може би тъкмо затова то създава проблем при разбирането и превода на нелесния пасаж:

G. Pachym. IX, 26[16]:

... Σμίλτζου, τοῦ πρὸ ὀλίγου καὶ αὐτοῦ Βουλγάρων ἄρξαντος βουλήσει Νογᾶ, ἀποδράντος τοῦ Τερτερῆ, εἰ καὶ μετὰ μικρὸν διὰ τὸ κῆδος καὶ τὸν Τζακᾶν, προτιμηθέντος τοῦ Οσφεντισθλάβου μετὰ τὸν Τζακᾶν, φροῦδος ὁ Σμίλτζος γίνεται.

ГИБИ X, пасаж №30, 190:

Малко преди това и сам Смилец беше станал цар на българите по желание на Ногай след бягството на Тертер. След малко обаче благодарение на роднинството бе предпочетен Светослав пред Чоки и след Чоки изчезна и Смилец.

Вместо:

...Смилец, въпреки че наскоро и самият той след бягството на Тертер беше управлявал българите по волята на Ногай, понеже пред него след Чака бе предпочетен Светослав (ако и след кратко време заради сродяването му чрез брак и заради Чака), го няма [на политическата сцена].

Преводачът на исторически извори се изправя пред предизвикателство и при **пълна липса на съответствие** между езиковите знаци в двата езика, което най-често се наблюдава при т.нар. реалии. Това са предмети, персонажи, понятия и ситуации, които не съществуват в практическия опит на носителите на езика на превода и затова за тях няма лексема. В такива случаи преводачът на художествен текст би могъл да избере различни стратегии като калкиране, транслитериране, разяснителен превод и пр., но преводачът на исторически извор е длъжен да избере пояснителната бележка. Пример от „Лакедемонската държавна уредба“ може да илюстрира тази задължителна процедура при превод на реалии[17]:

X. Lac. 10, 8

А че тези закони са твърде древни, това е ясно – казват, че Ликург е съвременник на Хераклидите.*

**Завръщането на Хераклидите (синовете на Херакъл) е митологическият отглас на дорийското заселване на Пелопонес две поколения след края на Троянската война съгласно античната традиция (X век пр.н.е.).*

Превод на прагматическите значения

Прагматическото значение на езиковия знак в езика на оригиналния текст се определя от отношението на носителите на този език към самия знак, като то се е превърнало в част от неговата семантична структура и му придава определена стилистична окраска[18]. Идентифицирането на такива стилистично маркирани лексеми, фрази или даже поетични цитати в историческите текстове изисква задълбочено познаване на стила на превеждания автор. Още по-сложно е тази специфична лексика – обикновено това са поетизми, архаизми или реторически обрати – да се предаде в езика-цел. Докато при художествен превод преводачът може да избира между различни

[15] Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ. Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Τ. XI. Ἀθῆναι, s.v.

[16] Гръцкият текст е по изданието Georges Pachymérès. *Relations historiques*. Edidit notisque instruxit A. Failler. Gallice vertit V. Laurent. T. III (= CFHB), XXIV/3), Paris 1999.

[17] КСЕНОФОНТ, *Атинската държавна уредба. Лакедемонската държавна уредба*, превод от старогръцки М. Славова, София: Изток-Запад 2016, бел. 47, 75 – 76.

[18] Л. БАРХУДАРОВ, *Язык и перевод*, 107.

подходи, преводачът на исторически извор често е принуден да ги пожертва в името на точния превод, тъй като най-важната му цел е да предаде смисловото послание на текста. Идеалният случай, разбира се, би бил, когато той съумява да отрази стилистичната натовареност на лексемата или пасажа и така да даде по-пълна представа за превеждания текст. Така например, ако при описанието на атмосферата в двореца на Кир Велики в *Киропедията* Ксенофонт употребява Омировата **поетична дума** δμωή за слугиня (X. Cyr. 5, 1, 6) вместо обичайната прозаична дума θεράπαινα, той прави това, за да предизвика у читателя усещането за старинност и достопочтенност на персийския двор, с което внася допълнителен щрих към цялостната си стратегия за идеализиране на персийския цар. Твърде често, както споменахме по-горе, подобни тънки стилистични и реторически нюанси в организирането на повествованието остават незабелязани или непреведени. Примерът от *Историята* на Пахимер по-долу илюстрира липсата на превод на **реториката фигура** *паралелизъм*, която представлява подреждане на елементите на дадена фраза по схемата а-б-а-б, така че благодарение на получаващия се ритъм и съотнасяне на елементите да се получи допълнителен акцент върху смисъла. В пасажа става дума за Михаил VIII Палеолог, който вече е в Константинопол, след като градът е отнет от латинците през 1261 г.

G. Pachym. III, 7

… ἀλλ' ἀναγκαῖον εἶναι πάντως εὐφυλακτότερον καὶ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἔχειν, ἐπὶ τῆς πόλεως ὄντας, ἧς πολὺς μὲν ὁ ζῆλος, ἀναγκαῖος δ' ὁ κίνδυνος,...

ГИБИ X, пасаж №7, 153

...но беше необходимо да се пази и от враговете на града, чиято омраза беше голяма и опасността [от тях] реална,...

Вместо:

...но въобще беше необходимо по-зорко да внимава и за враговете си в града, за който голямо беше рвението и неизбежна опасността,...

В текста на Пахимер може да се забележи още един, трети, щрих от прагматическия аспект на превода. Тъй като е изключително образован за времето си автор, в своето историческо съчинение за управлението на Михаил VIII Палеолог и Андроник II Палеолог той прави реверанс към традициите на старогръцката проза, използвайки **перифрастични конструкции**. С тях още Тукидид обогатява езика на историческата проза, като в нужните моменти придава по-голяма обективност на описанието, доближавайки го до езика на канцеларията. Така вм. „бе ослепен“ Пахимер обича да казва „бе лишен от зрение“, вм. „внимава“ – „насочва вниманието си“, вм. „забравя“ – „отдава на забрава“ и пр. Ето един пример, в който българският превод не предава добре тази административно-канцеларска окраска на Пахимеровия стил. Става дума за Ивайло, който след като станал обект на присмех от другарите си, се затворил и вглъбил в себе си:

G. Pachym. VI, 3

Ἐντεῦθεν ἐκεῖνος, τοιαύταις οὐκ οἶδ' ὁπόθεν ἐλπίσι μετεωρίσας, τὸν νοῦν ἑαυτῷ προσεῖχε καὶ εὐχὰς ἀπεδίδου Θεῷ, ὡς ἔχων ἔτυχε·

ГИБИ X, пасаж №20, 171

После той бе обхванат от толкова големи, не зная откъде появили се, надежди, стана внимателен към себе си и отправяше, както можеше, молитви към бога.

Вместо:

Затова окрилен от такива, не зная откъде появили се, надежди, той започна да съсредоточава вниманието си навътре в себе си, а и молитви отправяше към бога, както можеше.

Ще завърша разглеждането на прагматическия аспект на превода с проблематизирането на превода на т.нар от Бархударов „**комуникативна натовареност**“ на изречението. Става дума за това, че словоредът на изречението показва кой е комуникативно натовареният елемент в него, като го поставя по-напред. С една дума – новото, онова, което е предмет на важно съобщение в изречението, стои напред в изречението. Преводачът на исторически извор трябва задължително да се съобразява с това и да се опитва да го предава, тъй като иначе се получават подредени едно след друго и несвързани помежду си изречения, без да се вижда акцентът и връзката между тях. Когато император Михаил VIII Палеолог разсъждава как ще завърши краткия си път на водач Ивайло и успокоително приема, че или ще попадне в робство, или ще се скрие някъде, мисълта му се насочва към втория проблем – Мария в Търново, а не към търновчани:

G. Pachym. VI, 4:

…Μαρίαν δὲ καὶ παῖδα ταύτης ῥᾷον τοὺς Τερνοβίτας προδοῦναι· τὰ γὰρ πρὸς αὐτοὺς ἐκείνης κακὰ οὐ τοσοῦτον μικρὰ ὥστε καὶ λήθῃ δοθῆναι.

ГИБИ X, пасаж №20, 174

Търновчани лесно щели да предадат Мария и сина ѝ, защото злините ѝ спрямо тях не били така малки, че да се забравят.

Вместо:

А Мария и сина ѝ търновчани по-лесно щели да предадат, защото нейните злини спрямо тях не били толкова малки, че да бъдат отдадени на забрава.

Превод на вътрешноезиковите значения

Бархударов поставя на трето място в своята класификация отношението между езиковите знаци вътре в езика на оригинала, което преводачът трябва да се стреми да предава. Става дума за звукопис, за търсено благозвучие или за употреба на еднокоренни лексеми (особено т.нар. *етимологични фигури* от рода на Яворовото *ден денувам*), чието предаване на езика-цел на превода вече е висш пилотаж. За съжаление тези вътрешноезикови отношения между думи или елементи на думи почти винаги биват пренебрегвани при превода на исторически извори, дори тогава, когато е възможно да се намери някакво решение. Ето един пасаж от Пахимеровата *История*, в който търсеният ефект от еднокоренни думи (почти по подобие на *Горгиевите фигури* от зората на старогръцката реторика) е напълно заличен. Става дума за намесата на самия Пахимер при избора на нов патриарх и задачата, която изпълнява по отношение на номинирания йеромонах Теодосий Принкипс, изпълнявайки заръката на император Михаил VIII Палеолог и на болния патриарх Евтимий Антиохийски през 1277 г.

G. Pachym. VI, 5

Τότε γοῦν, κατὰ τὰ ἐν ἀπορρήτοις ἐπεσταλμένα μὲν πρὸς βασιλέως πατριάρχῃ, ἐπεσταλμένα δὲ παρὰ πατριάρχου τῷ συγγραφεῖ, φοιτῶν ἐκείνῳ συχνάκις καὶ τὰ περὶ τοῦ πατριαρχείου προτεινόμενος, εἰδὼς μὴ εἰδότι τὸν νοῦν ἐθηρώμην καὶ τὴν γνώμην ἐνεχύραζον, καί γ' ἐπληροφόρουν πληροφορούμενος ὡς κληθεὶς ὑπακούσειε καὶ τὴν εἰς τὸ πατριαρχεῖον κλῆσιν προσήσεται.

ГИБИ X, пасаж №20, 175

Тогава съгласно тайно изпратеното писмо от императора до патриарха патриархът писа на пишещия [тази история] да посещава често Принкепса и като заговорва по въпроса за патриаршеския престол, без той да подозира, умно да проследи мислите му и да улови намеренията му, а също уверено да го убеждава, че ако бъде избран и се подчини, ще получи патриаршеско достойнство.

Вместо:

В този период, съгласно тайно изпратените писма от императора до патриарха и от патриарха до автора [на тия редове], като го посещавах често и като му изтъквах предимствата на патриаршеството, аз, сведущият, ловувах за ума на един несведущ и укрепвах решението му, а и като осведомяван, го осведомявах да се вслуша, след като го поканят, и да приеме поканата за патриаршеството.

В този неточен превод изглежда, че преводът на играта на думи *сведущ / несведущ* и *осведомяван / осведомявах* е най-малкият недостатък, но нека все пак откроим този типичен за гръцката реторика похват. Той не е без значение за цялостното въздействие на пасажа, а и за авторовия поглед към самия себе си.

Превод на граматическите значения

Много често езикът на оригиналния текст и този на превода използват различни граматически категории и форми за изразяване на едно и също отношение в екстралингвистичния свят или пък на пръв поглед еднакви граматически форми в тях имат различно значение. Един удачен пример, илюстриращ подобна граматическа асиметрия, е миналото несвършено време в старогръцки и латински, където то означава освен минало несвършено действие също и неговото начало. Миналото несвършено време по принцип много често се пренебрегва при превод на исторически извори, като или не се превежда неговата продължителност и повторяемост, което осакатява смисъла, или не се предава неговата начинателност, което също изопачава информацията. Ще илюстрирам тази порочна практика с два пример от *Историята* на Пахимер.

В първия пасаж става дума за епирския деспот Михаил II и неговата инициатива да си възвърне влиянието в западните земи на империята:

G. Pachym. II, 26

...τούτων μὴ φέρων ὁ Μιχαὴλ στερούμενος ἀνελάμβανέ τε τὰς πρὸς τὸν βασιλέα συνθήκας καί, τοὺς κατὰ δύσιν ὑποποιούμενος, εὐχερῶς πρὸς ἑαυτὸν διὰ τὸ καὶ ἄλλως τῶν δυτικῶν εὐρίπιστον ἔπειθεν ἀποκλίνειν αὖθις.

ГИБИ X, пасаж №4, 151

И тъй, не понасяйки да бъде лишен от тях, Михаил наруши договора с императора и стараейки се да си подчини земите на Запад, лесно ги убеди да минат отново на негова страна, понеже и без това западните народи са лесноподатливи.

Вместо:

...Понеже не понасяше да бъде лишаван от тях, Михаил едновременно започна да нарушава договора си с императора и – в стараниeто си да подчинява западните земи – без усилие ги убеждаваше да преминават към него, защото при западните народи и без това везните лесно се наклоняват.

Още по-отчетливо промяната на смисъла, ако липсва превод на начинателното минало несвършено действие, проличава във втория пасаж. В него Пахимер информира за действията на някогашната съпруга на Смилец за сближаване с императора.

G. Pachym. XII, 35

Τότε καὶ ἡ πάλαι ξυζυγεῖσα[4] τῷ Σμίλτζῳ[5], καταλαβοῦσα τὴν πόλιν, ὡς ἐλέχθη τὸ[6] πρότερον, τὰς μετὰ τοῦ βασιλέως ἐπιγαμίας κατησφαλίζετο...

ГИБИ X, пасаж №45, 210

Тогава и бившата съпруга на Смилец, след като беше пристигнала в града, уговори с императора брака.

Вместо:

Тогава и някогашната съпруга на Смилец, след като пристигна в Константинопол, както бе казано по-рано, започна да си подсигурява сродяването чрез брак с императора.

Точното предаване на начинателността на български език има своя смисъл. Предла-

ганият в ГИБИ превод представя действието като свършено и успешно, което изопачава сведението на Пахимер. Докато византийският автор е искал да представи действията на Смилецовата жена като продължителен процес и е подчертал само началото, но не и края им. Така той информира читателите си, че събитието, за което говори, заема по-голям времеви отрязък, което е важно, доколкото в историята времето и ситуирането на фактите в него е от съществено значение. Неглижирането на началото на миналото несвършено действие и предаването му като свършен факт напълно изкривява сведението на Пахимер, защото гръцкият текст в този момент не казва, че действието е успяло да зъвърши, а българският го твърди.

Въз основа на направените наблюдения ясно може да се заключи, че преводът на литературни исторически извори по същество не се отличава от всеки друг превод, включително и на художествена литература, тъй като негова основна характеристика трябва да бъде референтната еквивалентност. Що се отнася до останалите три характеристики на езиковия знак, противно на широко разпространеното схващане, че това не са важни аспекти на историческия извор, тяхното адекватно предаване по възможност на български език също трябва да бъде цел на съвестния професионалист-преводач. Те не бива да бъдат давани в жертва на криворазбраната буквалност на специализирания исторически превод, тъй като тъкмо пренебрегването им осакатява или отнема от цялото богатство на внушения на оригиналния текст, което се надяваме, бе показано.

Съкращения:

ГИБИ Гръцки извори за българската история

РСКБЕ Речник на съвременния български книжовен език. Том III (Р – Я). София: Издателство на БАН, 1959.

CFHB Corpus fontium historiae Byzantinae

LSJ A Greek-English Lexicon. Ninth Edition with Revised Supplement. H. G. Liddell and R. Scott. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie, and with the co-operation of many scholars Supplement edited by P. G. W. Glare. Oxford Clarendon Press 1996.

TRANSLATING LITERARY HISTORICAL SOURCES (A CRITICAL APPROACH)

Mirena Slavova

The article attempts both to outline the specifics of the translation of literary historical sources and to set clearer criteria for their equivalent Bulgarian translation. On the basis of modern theories in traductology, the author analyzes and illustrates with examples from Bulgarian translations of Pachymeres, Xenophon, and the New Testament how and whether the four main characteristics (according Barhudarov) of the language sign are properly translated in the established Bulgarian practice of translation of literary historical sources, namely – the semantic correspondence between the original language and the target language, the pragmatic meanings, the intralanguage meanings and the grammatical meaning.

The main conclusion is that although the main purpose of the translation of literary historical sources is the semantic equivalence of the text of the original and that of the translation, the three other features of the language sign should be, if possible, adequately translated as they also contribute to the informativeness of the historical sources and must not be neglected.

Key words: translation of literary historical sources of Bulgarian history, Pachymeres, Lachanas, Smilec, traductology.

СЕМЕЙСТВОТО НА БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ В СРЕДНИТЕ РОДОПИ – ИСТОРИЧЕСКИ И ЕТНОКУЛТУРНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Пламен Славов

Анотация: В течение на продължилото пет века османско-ислямско въздействие върху българската народност се проявяват онези механизми, които позволяват на българския народ да съхрани своите същностни черти и характеристики. Християнството се оказва преследвана, подлагана на дискриминация религия. Османската държава по пътя на ислямизацията се стреми да реши редица важни за нея проблеми на Балканския полуостров.

Специализираните изследвания за Средните Родопи констатират религиозна синкретичност и конфесионална раздвоеност сред ислямизираните българи. Религиозната асимилация не успява да унищожи етническото самосъзнание на българското население в този регион. Ето защо етническите характеристики, независимо от изключително трудната ситуация, продължават да съществуват и да се развиват.

Процесът на асимилация се осъществява в голяма степен чрез ислямизацията на семейството, в което протича взаимодействие между традиционните устои на етническото самосъзнание и религиозните елементи с ислямско съдържание и характер. Конфесионалният компонент не успява да измести етническите, битовите и другите елементи, характеризиращи етническата принадлежност на българите мюсюлмани към българския народ.

***Ключови думи**: християнство, ислям, семейство на българи мюсюлмани, Средни Родопи, религиозна асимилация, ислямизация, религиозен синкретизъм, българска народност, етническо самосъзнание, конфесионален компонент*

Османската експанзия на Балканския полуостров и зависимостта на България от Османската империя, продължила около пет века, е трагичен период в историята на българския народ. Нанесен е сериозен удар на държавното, социално-икономическото, политическото и културното развитие на българското общество.[1]

Губи своята независимост и Българската православна църква. От края на XIV в. тя е подчинена на Константинополската патриаршия. По време на своята зависимост на нея ѝ се налага да оказва съпротива срещу съюза на гръцкото духовенство с османската власт. Загубата на автокефалност от Българската православна църква довежда и до това, че християнството се оказва в положение на преследвана, дискриминирана религия. Раз-

[1] *История на България*, Том 4, 5. София 1983, 1985.

рушават се материалните основи на църковния и религиозния живот на българския народ – манастирите и православните храмове. По този начин съществено се забавя и деформира развитието на българската култура, негативни са последиците за духовния и нравствения живот на българското общество.

Християнските духовници – от свещениците в селата и градовете до митрополитите и патриарха, не могат да защитят своето паство от ислямизация.[2] По-точно, те само до известна степен се оказват препятствие, бариера за спиране на целенасочената религиозна асимилация и ерозиране устоите на българската народност.[3]

Османската държава се стреми по пътя на ислямизацията да реши редица важни за нея проблеми. На Балканския полуостров живее население, отдавна изповядващо християнството, с култура, изцяло проникната от неговата идеология. Ето защо утвърждаването на османската власт на Балканите е свързано с максимално количествено увеличаване на ислямския елемент в тези земи. Затова ислямизацията е не по-малко пагубна за българската и всички други балкански народности от военните завоевания. Новата власт се стреми чрез налагане на исляма да размие светогледните устои на българската народност и да облекчи значително нейната етническа асимилация.

В османската държава отношението към християнското население и неговата църква, както и общественото устройство като цяло, се основават върху политическите интереси на империята и върху принципите на исляма към друговерците. В Османската империя основа за юридическата класификация на населението е разделянето по религиозен признак.

С утвърждаването на институтите и органите на османската държавна власт в българските земи е създаден режим на религиозно-народностна дискриминация към покореното немюсюлманско население. Тази дискриминация съпътства проявите на все потежка феодална експлоатация и политически гнет. През периода на османското владичество българите са подложени на жестока социална, религиозна, етническа и културна дискриминация. Проповядваната от ислямската власт религиозна нетърпимост към народите, изповядващи друга религия, както и теорията за превъзходството на мюсюлманите над покорените народи, се реализират на практика от представителите на османската феодална аристокрация. Освен това, религиозно-етническата дискриминация се явява средство, чрез което османската феодална власт държи в подчинение населението на завладените страни.

Религиозно-етническата дискриминация, неразривно свързана с тежкия режим на социално-икономическа експлоатация и политически гнет, в продължение на столетия ограничава и забавя развитието на българския народ. Това отношение обрича немюсюлманската рая на оскърбления и посегателства върху човешкото достойнство, живота, личната и семейната чест, ограничаване на религиозната свобода и насилствена ислямизация. На този унизителен, дискриминационен, безправен режим българският народ в продължение на векове се противопоставя упорито. Въпреки целенасочената асимилация, той успява да съхрани своята народностна и национална самобитност и култура.[4]

Представителите на властта богослови насаждат нетърпимост към хората с друга вяра като истина, дадена от Аллах веднъж и завинаги: „О, вие, които вярвате, сражавайте се с отричащите, които са ви наблизо, и нека намерят твърдост у вас! И знайте, че Аллах е

[2] П. Петров, *Съдбоносни векове за българската народност*, София 1975, 46 – 57; *История на България*, Том 4, 64.

[3] Хр. Гандев, *Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване*, София 1989, 153 – 162.

[4] *История на България*, Том 4, 259 – 352, Том 5, 285 – 304, 405 – 485.

с богобоязливите!“ (Коран, 9 : 123). На тази основа, поддържана от текстове в Свещения Коран, османските завоеватели водят своите войни против християнските народи на Балканския полуостров, възприемайки ги не само като справедливи, а и като свещени.

Джихад, като война за вярата, е и източник за материални блага на завоевателите. Учението за джихад възниква при ранния ислям в Арабия и е детайлно разработено през периода на завоевателните войни на Арабския халифат. Словото на Корана за борбата с неверниците и райското блаженство, очакващо падналите в битка, трябва да предизвика религиозно въодушевление, без което са немислими успехите на мюсюлманското оръжие.[5]

Тези черти и особености на завоевателната османска политика се реализират във всекидневната практика чрез принудителна или доброволна ислямизация на населението да се промени неговия етноконфесионален характер. По такъв начин част от българите православни християни в Средните Родопи под натиск оформят общността на българите мюсюлмани. Конфесионалният елемент изменя своя характер постепенно и мъчително. Заедно с това ислямската експанзия предполага и промяна в характера на етническото самосъзнание и преди всичко на езика и културно-битовите особености.

Историческите причини и източници за влияние на исляма върху различни сфери на обществения живот се коренят в политиката на неговото насаждане, осъществявана от Османската империя при завладяването на Балканския полуостров и българските земи[6]. Този курс има статут на държавна политика и се обезпечава с всички средства за въздействие и натиск. Налагането на исляма е основата за следващата крачка – етническа асимилация и тюркизация на населението. На българите по рождение, приели исляма, им се вменява като задължение да провеждат курса на ислямизация с цел размиване на религиозния елемент.

Османската империя от началото на XVII в. много често е раздирана от вътрешни противоречия (социални, политически, военни, религиозни), по време на които и след това интензитетът на религиозна и етническа асимилация и дискриминация нараства[7].

Като цяло османската държава последователно, целенасочено и постоянно реализира политика не само на икономическа и политическа дискриминация, но и на религиозно и етническо обезличаване на българския народ.[8]

Характерна особеност на идеологическата система на исляма е, че тя се проявява като тотална, като синтез на догматика, право, морал и етика, философия и традиция. Разпространяването на исляма на Балканския полуостров се осъществява едновременно със сложните процеси на взаимодействие и противопоставяне между две различни светогледни системи – мюсюлманството на завоевателите и християнството на балканското население. Известно е, че във всяка религия богословската доктрина и църковният култ се пречупват през призмата на народните вярвания и битовите традиции, като приемат специфични, конкретни форми. В тях се преплитат архаични, езически религиозни представи и

[5] В. Бартольд, *Сочинения*, Том 6. Работы по истории ислама и Арабского халифата. Москва 1966, 400 – 402.

[6] *Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI – XIX в.)*, София 1990; П. Петров, *Съдбоносни векове за българската народност*, 62 – 121; *По следите на насилието: Документи и материали за налагане на исляма* (съставител П. Петров), Том 1, София 1987, Том 2, София 1988.

[7] *Родопите в българската история*, София 1974, 76 – 83.

[8] А. Примовски, *Бит и култура на родопските българи. Материална култура*, София 1973, 17 – 25; А. Желязкова, *Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV – XVIII век*, София 1990, 36 – 38; К. Василев, *Родопските българи мохамедани*, Пловдив 1961, 91 – 156; С. Шишков, *Избрани произведения*, Пловдив 1965, 206 – 218; Ф. Чуренев, Извънрелигиозните претенции на исляма сред българите в Родопите, *Философска мисъл*, 2 (1976), 101 – 108.

обряди, които образуват сложен синкретичен комплекс, проявяващ се преди всичко в народните религиозни представи и система от обряди. Различието между православното християнство и масовото религиозно съзнание, съхраняващо обичаи и суеверия с езически произход, е известно като православно езичество или битово православие.

По подобен начин се различава народният ислям от систематизираното учение на мюсюлманските богослови. Ислямът като монотеистична религия не допуска преклонение пред друг Бог, освен Аллах. С този догмат на исляма мюсюлманските богослови утвърждават неговия абсолютен монотеизъм.[9] Но под влияние на древни политеистични традиции в исляма се формира и „култ към светиите", неприемлив от гледна точка на неговото ортодоксално учение, проповядвано и поддържано от теолозите. Масовият ислям не унищожава много чужди за него идеи и обичаи, а ги приспособява, давайки им ново тълкуване. Това се явява особен вид асимилация от исляма на чужд за него религиозен материал. В резултат на този процес възникват светини, общи за неправоверни и мюсюлмани.[10]

По този начин протича през първите векове разпространението на исляма в балканските владения на Османската империя. На взаимодействието между християнството и исляма на Балканите съдейства и православният езически синкретичен комплекс, формиран по пътя на продължителен синтез на славянски и тюркски дохристиянски вярвания с християнските догми, идеи и култ.

За очертаване особеностите на религиозната асимилация и механизмите за съпротива срещу нея съществен интерес представляват Средните Родопи. Тук коренното българско население, подложено на ислямизация, съхранява родния език. Този фактор, способстващ за съхраняване на образа на живот и култура при българите, превръща региона в своеобразен феномен, позволяващ задълбочено да се разглеждат взаимодействията между религии, етноси и култури. Днес е от съществено значение анализът на тези процеси на етноконфесионално и семейно равнище.

Ислямизацията на населението в планинските райони започва значително по-късно и има свои правила, форми и основания, определящи нейната специфика и отличаващи я от ислямизацията на градското население. По-късното проникване на исляма в селата се обуславя от свои обективни предпоставки. Селските структури в Средните Родопи се характеризират с известна затвореност, трудно поддаваща се на външно влияние. В затворените селски общини съществува далеч по-устойчива традиция за спазване на обичайното право и религиозно-битовата обрядност, за съхраняване на наследената през вековете система от морални ценности. Ислямът сред българите от Средните Родопи има своя специфика, своя логика на развитие и промени, едновременно отразява и тенденциите в социално-икономическите и конфесионалните отношения на българските земи.

Специализираните изследвания за исляма в България и Средните Родопи констатират две особености на религиозността при ислямизираните българи: първата – нейният синкретичен характер, втората – конфесионална раздвоеност.[11] Ето защо е обоснован изводът, че ислямизацията не съумява напълно да откъсне асимилираното население от традиционната религиозност, типична за българския народ.[12]

---

[9] И. Гольдциэр, *Культ святых в исламе (Мухаммеданские эскизы)*, Москва 1938, 3.

[10] И. Гольдциэр, *Культ святых в исламе (Мухаммеданские эскизы)*, 67.

[11] Н. Дамянов, Средновековните некрополи в Средните Родопи, *Музеи и паметници на културата*, 4, 1986, 23 – 28; С. Шишков, *Избрани произведения*, 285 – 383; С. Шишков, *Родопските помаци и следи от християнството в техния бит*, София 1931; Ф. Чуренев, *Същност и особености на исляма сред българите в Родопите*, Смолян 1977.

[12] С. Шишков, *Животът в Средна Родопа*, Пловдив 1886; С. Шишков, *Помаците в трите български области: Тракия, Македония и Мизия*, Първа част. Пловдив 1914.

Едни от най-интересните резултати на целенасочените исторически, археологически и етноложки проучвания през последните десетилетия в България доказват съществуването на криптохристиянство сред ислямизираните българи. От поколение на поколение тайно се предават християнски реликви, съчетават се елементи на исляма с елементи на християнството и езичеството, с особеностите на местния бит, обичаи и традиции.[13]

Коренното българско население, принуждавано от османския обществен ред да приема исляма, създава своеобразен преход между исляма и християнството: от криптохристиянството до съхраняването на повече или по-малко многочислени елементи от християнската празнична обрядна система в бита и поведението на обърнатите в новата вяра. В същото време ортодоксалният ислям се стреми към пълно изкореняване на остатъците от християнското минало в бита и вярванията на новите мюсюлмани. Редица фетви им определят тежки наказания за извършване на християнски обряди и за говорене на български език.

Сред християнското население на Средните Родопи битуват трайни езически обичаи, обряди, нрави и традиции, против които мюсюлманското духовенство също насочва своя удар, но без особени успехи. Езическите елементи във всекидневието и религиозността на родопчаните демонстрират съпротива и устойчивост на исляма, както дотогава и на християнството. Точна разграничителна линия между езическите, християнските и ислямските елементи в религиозността и бита на ислямизираните българи е невъзможна, защото границата между тях е относителна и подвижна. Така значително количество елементи на старата езическа и християнска система се съхраняват и модифицират в специфичен конфесионално – битов конгломерат, характерен за българското население до наши дни.[14]

На семейството и семейните отношения принадлежи важна роля в живота на обществото. Тя се проявява във всички сфери на човешката дейност и притежава широк социален диапазон. Стремежът на българите в Средните Родопи да се съхранят своята културно-битова и народна самобитност довежда до известен консерватизъм в народния и семейния бит и култура, които съществуват в продължение на целия период на османското владичество. Езикът, религията, древните вярвания, традициите в бита, родовите и семейните отношения, обичаите, нормите на поведение в устното народно творчество се съхраняват по възможност в неизменен вид, за да се подчертае принадлежността към българската народност.

Официалната османска идеология, политика и практика, постоянно се стремят да противопоставят мюсюлманската част от българското население на християнската. Това е предпоставка за разрушаване на техните исторически връзки и обща родова памет, на тяхното общо етническо и национално самосъзнание. Унищожавайки съществуващата родова и народна памет, завоевателите се стремят към формиране на нова, но без особен успех.

Основа на ислямските възгледи за брака, семейството и семейния бит е строгото спазване принципите на мюсюлманската догматика, право и етика, заложени преди всичко в Свещеното Писание на мюсюлманите. Свещеният Коран отделя голямо внимание на брака и семейния бит. На тях са посветени много аяти, регламентиращи основните принципи на семейния живот. Сунната също регулира взаимоотношенията между членовете на рода и семейството в качеството на свещена традиция

[13] Н. Дамянов, Средновековните некрополи в Средните Родопи; *Проблеми на развитието на българската народност и нация*, София 1988; С. Димитров, Скритото християнство и ислямизационните процеси в османската държава, *Исторически преглед*, 3 (1987), 18 – 33.

[14] Ф. Чуренев, *Същност и особености на исляма сред българите в Родопите*, 5 – 17.

и морални предписания, за разбиране смисъла на Свещеното Писание.

Процесът на асимилация се осъществява в значителна степен чрез ислямизация на семейството. Именно в него се реализира взаимодействието между елементите на традиционните етнически устои на самосъзнанието и религиозните компоненти с ислямско съдържание и характер. Приликите в семейните обичаи на българите, мюсюлмани и християни, не се обясняват със случайни съвпадения или аналогии, доколкото случайни елементи не могат да станат структура, не могат да се свеждат само до ритуални моменти. Важно е да се отбележи, че процесът на етногенезис на българската нация протича в условия на битови и културни връзки между християни и мюсюлмани.

Религиозната асимилация деформира етническото самосъзнание, но не успява да го унищожи. За значителна част от българското население в Средните Родопи големи промени протичат само в религиозното съзнание и затова етническите характеристики, независимо от извънредно трудната ситуация, продължават да съществуват и да се развиват.

В продължение на този близо петвековен период християнството играе роля не само на етнодиференциращ, но и на етноинтегриращ фактор за българската народност и нация. Чуждата религия на османските завоевателите изпълнява противоположна, етнодезинтегрираща фукнция. Всичко това обективно обуславя съществуването на взаимовръзки и взаимозависимости между религиозния и етническия проблем.

THE FAMILY OF THE BULGARIAN MUSLIMS IN THE MIDDLE RHODOPE – HISTORICAL AND ETHNOCULTURAL CHARACTERISTICS

Plamen Slavov

Abstract: Bulgarian family as the most important structural component of the ethnic community over a long historical period is subjected to deliberate (with state-administrative, economic, ideological and other means) impacts of Ottoman conquerors. In this policy Islam acts as an instrument to help the conquerors to seeking to modify the image of people's life, its traditions and customs, its moral orientations. Throughout the five centuries-long Ottoman-Islamic influence on Bulgarian ethnos those mechanisms that enable the Bulgarians to preserve their essential features and characteristics are manifested. The religious assimilation deforms the ethnic identity but fails to destroy it. Therefore for many Bulgarians in the region of the Middle Rhodopes major changes occur only in the religious consciousness, and the ethnic characteristics, despite a very difficult situation continue to exist and thrive. Although it appears to be an important factor in the historical formation of the ethno confessional group of Bulgarian Muslims, the confessional component itself cannot displace the ethnic, household and other elements characterizing its Bulgarian ethnic identity.

Keywords: Christianity, Islam, Bulgarian Muslims, Bulgarian family, Middle Rhodopes, Ottoman conquerors, Ottoman-Islamic influence, ethnic identity, religious assimilation

ИСТОРИОГРАФИЯ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ – РАМКА И АСПЕКТ

Станислав Боянов

Анотация: Историята на Източна Румелия е сравнително слабо разглеждана в българската историография, като причините за това са няколко: слабо запазена и фрагментирана архивна и изворова база, липсата на професионален интерес у първите ни следосвобожденски историци, както и неразбиране на ролята на Източна Румелия за формирането на обществения и държавно-правен модел на възстановената българска държава.

Ключови думи: историография, Източна Румелия

Темата и проблемите, които ще се разгледат в настоящето изследване, са слабо засегнати в българската историография до настоящия момент. Историята на автономната област в рамките на Османската империя – Източна Румелия – е обект на едва няколко самостоятелни монографии и на сравнително малък на брой статии, които засягат отделни аспекти на историята ѝ.

Един от главните проблеми при изясняването на историческите проблеми и достижения на Източна Румелия е липсата на добре запазени архивни документи от периода на нейното съществуване. Поради нехайство, лошо съхранение, както и умишлено, са унищожавани документи (наред с такива от Княжеството), създадени от административните органи на автономната област. Това не позволява на изследователите на този период от българската история да направят напълно достоверна „картина“ на историята на Източна Румелия.

Колкото повече време минава след Съединението, толкова повече намалява броят на запазените източнорумелийски административни документи. Непосредствено сред края на Източна Румелия като държавно образувание е било възможно тогавашните историци и изследователи да съберат запазения в достатъчна степен документален масив от областта и да се направят съответните научни разработки за дейността на източнорумелийските учреждения. Подобни трудове биха имали значителна научна стойност, защото щяха да имат за основа запазена учрежденска документация.

За съжаление тогавашните големи български историци не се занимават с историята на Южна България през този период (1878 – 1885). Те предпочитат средновековната ни история или националноосвободителни-

те борби на българите през Възраждането, в които се открояват редица героични фигури и събития, които могат да служат за пример в новоосвободената ни държава, която се стреми в началото на XX в. да обедини нацията ни, разделена изкуствено от държавните граници на всички балкански страни. Историята на бившата османска провинция не привлича с нищо подобно историците от този период.

Само някои от бившите висши чиновници на Източна Румелия, които продължават своята кариера и в Княжеството, не забравят историята и проблемите на „втората българска държава".

Така, Михаил Маджаров издава през 1925 г. книгата си „Източна Румелия",[1] в която описва сравнително подробно всички аспекти на държавния живот на областта. Той започва с политическото и административно устройство на Източна Румелия през Временното руско управление. Обръща сериозно внимание на действията на руските администратори и подчертава нееднократно, че именно с техните усилия новоосвободените български земи са преодолели последствията от османското владичество и войната (1877 – 1878). Подчертава съпротивата на българското население срещу решенията на Берлинския конгрес. В частта, посветена на работата на Европейската комисия и изработката на основния закон на Източна Румелия – Органическия устав, – Маджаров набляга на ролята на руските комисари и борбата им за широка автономия на областта.

В следващите глави е подробно анализиран Уставът, като авторът е направил свой коментар на по-важните членове от него. Описва подробно първите действия на новата румелийска администрация, като изказва критика, че не се спазва рамката, заложена от ВРУ. Отделено е много място на отношенията между Алеко Богориди и руското правителство, както и на отношенията с Княжеството. Направен е преглед на основните институции на автономната област, придружен с критичен коментар на Маджаров.

Всички критични бележки от автора спират в момента, в който той заема директорски пост в правителството на новия главен управител – Гавраил Кръстевич. Оценката за неговото кратко управление е изцяло положителна и според Маджаров реформите, които предприема новото управление на областта я стабилизират и единствено Съединението е попречило да се види пълният положителен ефект от тях.

Михаил Маджаров описва създаването, ранните години от съществуването на Източна Румелия и събитията около нейната „кончина" от позицията на съвременник на описаните събития и на участник в политическият живот на областта. Русофилските му политически възгледи личат ясно в изложението му. Описанието му на администрацията и институциите на автономната област се изчерпват с формално описание на функциите, които те изпълняват и йерархичната структура в държавната. Липсват критични бележки върху работата на административните органи, а той, от положението на един от бившите главни администратори на областта, е могъл да внесе яснота около реалното положение на администрацията на Източна Румелия.

Стефан Бобчев издава „Източна Румелия – Исторически преглед, законодателство и правосъдие".[2] Той започва своята книга с представяне на източниците, които е използвал при написването ѝ. Сред тех има сборници с документи, статии от руски и френски автори. Българските автори са само двама, което показва слабия интерес на научната ни общност от този период към историята на Източна Румелия.

[1] М. Маджаров, *Източна Румелия,* София, 1925, 323 с.

[2] Ст. Бобчев, *Източна Румелия – Исторически преглед, законодателство и правосъдие,* София, 1924, 346 с.

Бобчев има големи познания в законодателството и държавното устройство на Османската империя. Затова неслучайно той избира да представи в книгата си административното устройство на империята преди Руско-турската освободителна война, като по този начин той иска да покаже и да направи връзка между предишното османско управление и източнорумелийското.

След това той „пропуска“ самата война и описва създаването на Източна Румелия на Берлинския конгрес и работата на Европейската комисия в Пловдив. Авторът прави това далеч по-безпристрастно от колегата си М. Маджаров, който приписва всички позитиви на Русия. Бобчев не спестява критиките си към руските представители в Европейската комисия, когато сметне за нужно.

След като анализира процесите и събитията около създаването на Източна Румелия, Бобчев прави преглед на държавното ѝ устройство. Разяснява подробно функциите на централните и местни институции, както и първите „стъпки“ на новото управление в Южна България.

След този кратък преглед на източнорумелийските учреждения (само в 13 страници) авторът представя в няколко части законодателството и общ поглед върху правосъдието и съдебното право на областта. Той анализира законодателството на Източна Румелия, съставът и ведомството на Областното събрание. Описва отношенията на централните институции с Главния управител и ролята на Постоянния комитет в управлението на областта.

Заключението на автора е, че благодарение на мъдрата и благоразумна политика на Областното събрание, изпълнителната власт и останалите институции, автономната според решенията на Берлинския конгрес област се е превърнала в една *република с председател главният управител и независима по своя характер*.

Описанието на Ст. Бобчев на законодателството, институциите и съдебната система на Източна Румелия е точно и подробно. Той не си позволява да показва политически страсти в изложението си. Авторът се задоволява да опише подробно съдебната система, но не и да и направи „разрез“ и да покаже нейните достойнства и недостатъци.

С изложените дотук монографии се изчерпва интересът на историческата общност към Източна Румелия до средата на XX в. И дори и тях можеше да ги няма, ако авторите им не са тясно свързани с нейната история и държавни структури. Българските историци, които работят в периода преди девети септември 1944 г., разглеждат исторически проблеми, свързани предимно с Българското средновековие и епохата на Възраждането, което предлага по-богат материал за изследване отколкото историята на една османска автономна провинция, а това обяснява донякъде и нехайното отношение към съхранението на източнорумелийските документи.

След смяната на властта и новата политическа конюнктура през септември 1944 г. интересът към създаването и историята на автономната област постепенно се засилва. Но интересът на историците през 50-те години е по-скоро към ролята на Русия в създаването на модерната българска държава и нейните институции. Неизменно се подчертава безспорно важната и основополагаща роля на Русия и руските администратори в изграждането на България.

Горан Тодоров издава през 1958 г. книгата си „Временното руско управление в България през 1877 – 1879 г.“.[3] В нея той описва всички събития и процеси, довели до освобождението на България и образуването на Княжеството и Източна Румелия.

[3] Г. Тодоров, *Временното руско управление в България през 1877-1879 г,* София, 1958, 411 с.

По-голямата част от монографията е посветена на Временното руско управление в освободените български територии и усилията на руските администратори по създаването на действащи български институции. Подробно се описва и изработката и характера на Търновската конституция. Съобразявайки се с политическата система в България по време на написването на книгата си, Тодоров е изпъстрил нейното съдържание с идеологически фрази и постулати, но безспорно е успял да предаде вярно случващото се в младата българска държава.

Частта от труда, която е отделена за Източна Румелия, не е голяма и представлява анализ на действията на руските представители в Европейската комисия и тяхната борба за запазване на българския характер в управлението ѝ. Макар и да не е писал върху проблемите на Източна Румелия и нейните институции, монографията на Г. Тодоров е ценен източник за процесите около правното създаване на областта, нейните основни закони и учреждения.

Авторският колектив Христо Негенцов и Иван Ванев издава книгата „Образованието в Източна Румелия 1879 – 1885“.[4] В нея подробно е разгледано образователното дело по време на ВРУ, мерките, които са взети от руските администратори в Южна България за запазване на мрежата от образователните институции.

Източнорумелийският период заема водещо място в научния труд и е показано в достатъчна степен реалното положение на образованието и учрежденията, които се грижат за неговото правилно функциониране в служба на обществото. За пълнотата на изследването говори и фактът, че не са подминати и религиозните институции, изпълняващи ролята на образователни центрове независимо дали са християнски или мюсюлмански.

Мария Манолова издава през 1976 г. монографията си „Русия и конституционното устройство на Източна Румелия“.[5] В нея авторът подробно изследва историческите проблеми около създаването на основните закони на Източна Румелия и ролята на Русия и нейните представители. М. Манолова подчертава нееднократно важната роля на руските членове на Европейската комисия, които в тежка политическа борба с останалите представители на Великите сили успяват да запазят принципите на широка автономия при изработката на основните закони на областта.

Освен всичко това М. Манолова подчертава, че благодарение на руската дипломация българският характер на управлението е гарантиран при приемането на правилата и законите, отнасящи се до изборния процес и избираемите от населението длъжности, независимо от опитите на останалите комисари да издигнат изкуствено останалите малцинства (турци и гърци) до по-голям дял в управлението на Южна България.

Изследването на М. Манолова е ценен източник на информация относно процесите, довели до създаването на Източна Румелия, нейните основни закони и институции. Липсва наистина обективна критика към ролята на Русия в конституционното устройство на областта, но това лесно може да бъде обяснено с политическата обстановка в България при написването на монографията и с това, че Русия и нейните представители в Комисията наистина са защитавали българските интереси при съставянето на Органическия устав. Направена е съпоставка между Устава и Търновската конституция за централните органи на държавна власт и управление, като по този начин авторът характеризира автономното

[4] Хр. Негенцов, И. Ванев, *Образованието в Източна Румелия 1879 – 1885,* София, 1959, 162 с.

[5] М. Манолова, *Русия и конституционното устройство на Източна Румелия*, София, 1976, 220 с.

положение на областта спрямо Османската империя.

Интересът към историята на Източна Румелия се засилва рязко с наближаването на две важни годишнини – 1300 години България (1981) и 100 години от Съединението (1985). Съвсем естествено вниманието на историците е насочено към акта на национално единение, а не толкова към институциите и държавно-правното развитие на Източна Румелия.

Безспорно монографичното изследване, отразяващо в най-пълна степен историята на автономната област е това на Елена Стателова „Източна Румелия (1879 – 1885). Икономика, политика и култура“.[6]

В него Стателова обхваща почти всички аспекти на социално-икономическия живот на областта. Опирайки се на използваните архивни документи, тя създава достоверна картина на източнорумелийската действителност. Особено ценни за изследователите са статистическите данни, които тя излага в работата си.

Много добре оформени и изпълнени със съдържание са главите, засягащи икономиката на областта и културният и просветен живот в Източна Румелия. Проблемите в тези области за първи път се засягат с такава пълнота именно в изследването на Е. Стателова.

Стателова анализира всички основни теми от историята на Източна Румелия професионални и обективно, но не е засегнала проблемите, съпътстващи институциите на областта и реалното състояние на администрацията.

Специално на създаването, характера и дейността на различните учреждения в областта е посветена работата на С. Симеонов.[7] Той е разгледал състава и функциите на всички институции от централната и местна власт, използвайки преди всичко запазените архивни документи и периодичен печат от онова време. Но в изследването му не е намерило място състоянието на учрежденските архиви в Източна Румелия, информация за които, макар и оскъдна, има.

На дейността на руската дипломация е посветена разработката на руската историчка И. В. Козменко.[8] Авторът въвежда в научно обръщение ценен документален материал от Архива на Министерството на външните работи на Русия, който разкрива дипломатическите ходове и усилията на руските дипломати да защитят интересите на българите.

С неподражаем стил е написана книгата на Маньо Стоянов „Когато Пловдив беше столица: Очерци за Източна Румелия“.[9] Авторът в привидно публицистичен стил е написал едно сериозно изследване, посветено на Източна Румелия, като е включил в него малко известни факти, които са поднесени понякога с чувство за хумор, което обаче не намалява научната стойност на творбата му.

Изграждането и функционирането на съдоустройствената система в областта е проследено от М. Манолова в отделно изследване.[10] С него тя е продължила и дообогатила разработките на Ст. Бобчев, като в някои случаи е показала по-трезва оценка на този отрасъл от областното управление от бившия директор.

Организацията и структурите на въоръжените сили на Източна Румелия, включително и администрацията, обслужваща това

[6] Е. Стателова, *Източна Румелия (1879 – 1885). Икономика, политика и култура*, София, 1983, 380 с.

[7] С. Симеонов, *Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия*, Пловдив 1979, 258 с.

[8] И. В. Козменко, *Руската дипломация и формирането на българската държавност след освобождението*, София 1982, 213 с.

[9] М. СТОЯНОВ, *Когато Пловдив беше столица: Очерци за Източна Румелия*, София, 1974, 204 с.

[10] М. Манолова, Съдоустройствена система на Източна Румелия, *Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, т. LXVI, кн.II*, София 1977, 117 – 159.

звено, са разгледани обстойно от Г. Вълков,[11] който дава и обширни сведения за „предтечата“ им – гимнастическите дружества.

Василка Танкова издава през 1994 г. монографията „Свободата на печата в Княжество България и Източна Румелия“.[12] В посочения научен труд може да се види, че независимо от факта, че Източна Румелия е автономна част от Османската империя, в нея свободата на печата е на ниво каквото има в независимите държави с демократично управление. От същия автор е статията, описваща изчерпателно политическия живот в Източна Румелия в навечерието на Съединението.[13]

Интересни сведения за общинското самоуправление дава Константин Бозвелиев в своята статия за град Казанлък.[14] Там има сведения от „първа ръка“ за дейността на местната източнорумелийска администрация и как тя е функционирала в съответствие с възможностите на служителите в нея.

Основните моменти от учредяването и дейността на библиотеката и музея в Пловдив са проследени в работата на Борис Дякович.[15] В много интересната си брошура авторът дава достатъчно факти, за да се подкрепи тезата, че областната библиотека и музей е изпълнявала донякъде и функциите на източнорумелийски архив.

Михаил Попруженко публикува през 1927 г. статията си „Руското управление в България през 1877 – 1879“.[16] Изследването му засяга повече проблемите на Княжеството, но в него има ценни сведения за първите стъпки на източнорумелийската администрация и руското влияние в нея.

Много интересна е една малка статия в сп. Юридически преглед, в която авторът А. Флоровский прави опит да проследи съдбата на архива на руското гражданско управление в България.[17] Той установява, че документите са изгубени (унищожени) в по-голямата си част, а останалите се намират в Народна библиотека „Кирил и Методий“ в силно повреден вид и без какъвто и да е било опис и каталогизация.

Две интересни изследвания за административното управление на Пловдивска и Пазарджишка област през Временното руско управление и първата година от Източна Румелия[18] показват ясно трудностите, с които се сблъскват руските, а по-късно и източнорумелийските чиновници при администрирането на тези два окръга.

Подобни проблеми се разглеждат и в изследването на Жоржета Назърска.[19] Същият автор прави анализ и на Дирекцията на въ-

[11] Г. Вълков, Участие на руските офицери в изграждането на източнорумелийската милиция, *Военноисторически сборник*, 1975, т. 2, 91 – 104.

[12] В. Танкова, *Свободата на печата в Княжество България и Източна Румелия. 1879 – 1885.* Пловдив 1994, 253 с.

[13] В. Танкова, Политическите партии в Южна България и Съединението 1885 г., *Военноисторически сборник*, 1986, 3, 205 – 215.

[14] К. Бозвелиев, Развитието на общинското самоуправление от турско време до края на източнорумелийския режим. – В: *сб. Казанлък в миналото и настоящето*, София, 1928. 45 – 53.

[15] Б. Дякович, *Исторически преглед на Народната библиотека и музей в Пловдив до Съединението*. Б.м.г.

[16] М. Попруженко, Руското управление в България през 1877 – 1879, *Българска мисъл, 1927, кн. 4*, с. 251 – 264.

[17] А. Флоровский, Архив на Руското гражданско управление в България през 1877-1879, *Юридически преглед,* 1925, кн. 2, 57 – 61.

[18] Хр. Иванов, Временното руско управление и възстановяването на дейността на общините в Пловдивска област (1878-1879), *Известия на музеите в Южна. България, 15*, 1989, 319 – 329.
Здр. Лицова, Административното устройство на Пазарджишкия край в периода на Временното руско управление, *Известия на музеите в Южна. България, 15*, 1989, 271 – 280.

[19] Административно-териториално деление и погранични проблеми в Източна Румелия (1879 – 1885), *Исторически преглед, LLI, 1994/1995,* 5, 74 – 93.

трешните дела, която контролира дейността на администрацията.[20]

Проблемите в общинското самоуправление на Старозагорски окръг по времето на Източна Румелия са обект на изследване на Венета Гайдарджиева, която, макар че пресилва ролята на общинското самоуправление, показва местните институции и тяхната роля в окръжното управление.[21]

В научните трудове, посветени на проблемите на научната специалност „Архивистика, документалистика", се разглеждат теми, свързани с настоящето изложение.

През 1950 г. Иван Дуйчев издава циклостилно издание, наречено „Лекции по архивистика" ,[22] предназначено за нуждите на обучението на бъдещите архивисти и библиотекари в тогавашния Български библиографски институт. В тези лекции наред с архивната методология и други проблеми на архивистиката се представя и историята на архивите. В тази част Ив. Дуйчев обръща внимание на архивите и организацията на османската канцелария в т.нар. класически период на империята (1300 – 1600).

Следващото учебно издание, свързано с развитието на българската университетска архивистика и посветено специално на проблемите по история на архивите, е трудът на Мария Кузманова-Матеева „История на архивите и организация на архивното дело в България", обнародван през 1966 г.[23] В посочената монография се проследяват историята на българското архивно дело и организацията на архивите през различните периоди от съществуването на българската държава, включително и през съвременния период до средата на 60-те години на XX в. Специално внимание е отделено на възрожденската епоха и на развитието на архивното дело през този период от българската история. И двете посочени издания не отделят внимание на институциите и архивите в Източна Румелия.

През 1990 г. излиза от печат монографията на Николай Савов „Към историята на българската архивистика. Българската общественост и документалното ни наследство"[24]. Авторът проследява всички опити за създаването на държавен архив у нас през периода след Освобождението. Н. Савов дава ценни сведения за съдбата на източнорумелийските архиви след Съединението

През 1986 г. е отпечатан „Увод в архивознанието"[25] с автор Стефка Петкова. В него авторът предлага обобщен поглед върху историята на архивите и организацията на архивното дело в България. В частта, посветена на османските архиви и на интереса на българските възрожденци към наследените от вековете и възникващи в съвременността им документи, е разгледано състоянието на изпълняващите роля на архивни институции български културни и просветни организации. Ст. Петкова публикува в четвъртото издание на труда си от 2011 г. сведение за това, как през 1882 г. е имало предложение за създаването на централен архив на Източна Румелия.

Андриана Нейкова издава през 2007 г. монография със заглавие „Архиви и общество"[26], в която продължава изследванията върху историята на българската архивистика. Тя раз-

[20] Ж. Назърска, Гавраил Кръстевич и Дирекцията на вътрешните дела в Източна Румелия (1879 – 1885), *Военноисторически. сборник*., LXVI, 1997, 2, 7 – 15.

[21] В. Гайдарджиева, Местното самоуправление в Старозагорска община от Освобождението до Съединението (1878-1885), *Исторически преглед, LIX,* 2003, 5 – 6, 232 – 253.

[22] Ив. Дуйчев*, Лекции по архивистика*. Изд. Св. Климент Охридски. София 1993.

[23] М. Кузманова*, История на архивите и организация на архивното дело в България*. София 1966.

[24] Н. Савов*, Към историята на българската архивистика (Българската общественост и документалното ни наследство)*. Българска академия на науките. София 1990.

[25] Ст. Петкова, *Увод в архивознанието. В. Търново*, 1986, II-ро изд. 1994, III- изд. 1998, IV-изд. 2011.

26 А. Нейкова, *Архиви и общество*. София 2007, 323 с.

глежда обстойно историята на османските и възрожденските български институции и архиви. Андр. Нейкова посочва обективните причини за унищожаването на голям брой документи след Освобождението, сред които има и много екземпляри от институциите на Източна Румелия.

През 2016 г. авторът на настоящето изследване издаде рецензирана монография „Институции и архиви в Източна Румелия (1879 – 1885)“,[27] която разглежда и поставя за дискусия малко познати на историографията в България теми и проблеми.

Документалните сборници, в които има публикувани документи, използвани в източнорумелийските държавни институции, са едва няколко до този момент. В том първи на сборник „Документи от политическото Възраждане“[28] се съдържат документи, свързани с началните „стъпки“ на Източна Румелия. В том втори на документалния сборник „Документи по Съединението“ се намират интересни преписки и документи, свидетелстващи за мненията и настроенията на българските политици от двете български държави „за“ и „против“ акта на Съединението.[29] Васил Гюзелев е включил немалко важни източнорумелийски документи в „Българската държавност в актове и документи“.[30]

В „История на българите 1878 – 1944 в документи“[31] и по-специално в том трети са публикувани редица основополагащи за историята на Източна Румелия документи.

Като обобщение може да се предложат следните данни: от 186 заглавия с научна тематика, в периода 1909 – 2016, в които присъстват темата и проблемите от различно естество на Източна Румелия, едва 57 нямат общо с общонационалния акт на Съединението.[32] Всички останали разглеждат различни аспекти на Съединението, което, разбира се, има своето важно място в новата ни история, но проблемите на социалния, обществен и държавно-правния живот на автономната област са незаслужено пренебрегнати от българските историци.

Това изложение няма претенции за изчерпателност и завършеност на темата и проблемите, които разглежда. Но самата тема е малко разглеждана в българската историческа наука и всяко изследване в тази област допринася за нейното дообогатяване.

[27] Ст. Боянов, *Институции и архиви в Източна Румелия (1879 – 1885*), София 2015, с. 220

[28] *Документи от политическото Възраждане*. Том първи, МНП, София 1908, 497 с.

[29] *Документи по Съединението*. Том втори, София 1908, МНП, 412 с.

[30] В. Гюзелев, *Българската държавност в актове и документи*, София 1981, 600 с.

[31] В. Георгиев, Ст. Трифонов, *История на българите 1878 – 1944 в документи*, София 1994, 624 с.

[32] Данните са взети от електронния индекс на НБ „Св. св. Кирил и Методий“, http://www.nationallibrary.bg (достъпен 20.04.2017)

HISTORIOGRAPHY OF EAST RUMELIA – A FRAMEWORK AND AN ASPECT

Stanislav Boyanov

The topic and the issues that will be examined in this study were less affected in Bulgarian historiography to the present. The history of the autonomous region within the Ottoman Empire – Eastern Rumelia - the subject of only a few independent monographs and a relatively small number of items that affect our department, aspects of history.

One of the main problems in clarifying the historical problems and achievements of Eastern Rumelia is the lack of well-preserved archival documents from the period of its existence. Due to negligence, poor storage and deliberately destroyed documents created by the administrative authorities of the autonomous region. This prevents researchers this period of Bulgarian history to make completely accurate "picture" of the history of Eastern Rumelia.

The more time passes after the compound, the more reduced the number of conserved the Eastern Rumelia administrative documents. Immediately after the end of Eastern Rumelia as a state entity was possible the then historians and researchers to gather preserved sufficient documentary array of fields and to make relevant scientific developments on the activities of the Eastern institutions. Such writings would have considerable scientific value because they would have a basis for institutional preserved.

Unfortunately, the then major Bulgarian historians dealing with the history of South Bulgaria during this period (1878 – 1885). They prefer medieval history or national liberation struggles of Bulgarians during the Renaissance, in which stand a number of heroic figures and events that may serve as an example in the newly liberated our country that aims at the beginning of XX century. To unite our nation divided artificial frontiers of all Balkan countries. The history of the former Ottoman province does not attract anything like the historians of the period.

Keywords: Historiography, East Rumelia

ТЕРЕННО ОБХОЖДАНЕ НА СЕЛО ДУШКА (ЗАПИСКИ И РАЗМИСЛИ)

Камен Гаренов (отец Петър Гарена)

Анотация: Село Душка е напуснато от хората си село от община Черноочене, област Кърджали. Географски е разположено върху Източните Родопи и в сегашните политически граници на България, с географски координати на централната махала (GPS): 41° 53.405' с. ш., 025° 08.555 и. д. Има двама жители, които по народност се определят като турци с мюсюлманско вероизповедание. Акцентът на проучването е поставен върху старата история и бързата смърт на селото, за които съдя по общите гробища.

Ключови думи: саркофаг, траки, турци, гробища, археология, история, религия

Оттук започва забравената история на с. Душка – от саркофага в местността „Теллик".

За да тръгнеш към село Душка и да откриеш същността на старата му история, се искат не само физически, но и други усилия. А иначе туристи ходят… понякога го посещават и потомците на бившите му жители – на Илинден. Но мили Боже, дали виждат и дали се замислят над това, което се вижда?! А всяка скала, всяка пещера, всяка местност, всяка пътека и всяко топонимно название тук водят към древността. Величавото минало, историческите превратности и житейските премеждия на това изоставено село обаче са записани върху камък и то няма да бъде лесно изтрито от лицето на земята. Защото неговата история винаги ще се разказва... Дали това ще бъде чрез скалните изсичания на траките, дали чрез надгробните камъни или зидовете на къщите, или със ромоленето на реката през каменните корита и огромните воденични камъни… все едно. Тази история е написана, тази история, макар да изглежда погребана – е жива… Само трябва отново да я прочетем, пак да я разкажем и да се поучим от примера на нашите предци.

Но както казах, това село е изоставено... Зидовете на съборените, полусъборените и

изоставените къщи са пръснати в пет махали в протежение на около няколко километра по един планински хребет[1]. На тази територия живеят двама души[2] – Мустафа Садула и Гюрсел Мехмед – и двамата овчари, а вероятността да ги срещнеш и да ти разкажат нещо е равна на „хич“[3].

Като предварителна подготовка се опитах да прочета нещо за селото, но се натъкнах на много неясни и противоречиви сведения. Общото впечатление беше, че към това село се гледа по туристически и се пише според това, кой какво чул и недочул: че било „висок връх в Източните Родопи, близкото до него село носи същото наименование“; как „бъка от иманяри“ и колко е красиво при този „Гозгун кая“; хората били „примати“, но в справочниците е посочено, че добивали злато; и… че даже го „няма на картата“[4]. Последното обаче се оказа почти вярно.

На някои от географските и административните карти селото е отбелязано, на други обаче, и то сравнително стари – то не съществува[5]. Като нещо странно ще посоча, че го видях на една топографска карта, ползвана от Американската армия[6], а като се отиде на място, се оказва, че няма даже и една българска насочваща табела.

В този случай като реален и безопасен подход към с. Душка посочвам пътя към с. Ночево. И при един остър завой, след който трасето се спуща надолу по склона, има разклон. Този разклон няма как да се сбърка – надолу пътят е що-годе добър в сравнение с черния път, който води нагоре по склона към с. Душка и е с ужасяващи коловози от верижните машини на дървосекачите[7]. Тази местност, околното население нарича „Рум гидик“. И наистина явно е, че оттук е минавал някакъв цивилизован път, защото наоколо по ливадите и по отмитата почва на нивите можах да забележа много натрошена керамика[8].

[1] Въпреки че селото е на отделни махали, то не е чак толкова пръснато, като на други места – махалите са близо една до друга и имат визуална връзка.

[2] Данните са от 28.11.2014 г.

[3] На „хич“ – т.е. на нищо. Така ми обясни един служител от общината в Черноочене, когато тръгвах за проучването си: „Знаем ги от гласуването, по списък гласуват в с. Ночево“.

[4] Този род писания са предимно от случайни хора в интернет пространството и не заслужават да бъдат цитирани като източници.

[5] Като пример ще посоча една стара карта за района около с. Драгойново, на която Душковската река е нанесена, но не и селото. В подготвеното за печат изследване „Източните Родопи. Т. IX“ за нагледност съм приложил този документ – „Карта от района (р. Душковица)“.

[6] Сега, разбира се, свалена от употреба и достъпна. Тя е под №100 к – к-35-075, лист txu-odc.

[7] За всеки случай посочвам GPS координати на разклона: N – 41° 53.178‘ (с. ш.) E – 025° 10.903 (и. д.).

[8] Бележка относно топонима „Рум гидик“: В българския език думата „гидик“ е припозната със значението на „работилница, дюкян, заедно със занаятчийския или търговския си инвентар“ – но това е според Т. Панчев в „Речник на българския език“ (оригинално заглавие: „Речникъ на блъгарскый языкъ“), който е най-важният труд на Найден Геров с историческо значение за българската езикова култура. За около десет години той записва „из устата на народа“ голямо количество думи, изрази, пословици, народни песни, от които „имаше да излезе един речник с нещо до 40 хиляди речи“. Речникът е смесен — тълковен, диалектен, преводен и синонимен. Няма стилови бележки и антоними. Допълнение на българския речник прави Т. Панчев. Това допълнение съдържа 1162 заглавни единици, набрани по време на печатането на томовете. Според предговора към допълнението общият обем е 78 620 заглавни речи и като примери към тях – 32 000 изречения, 5975 откъса от народни песни, 4300 особености, до 15 500 пословици (в т.ч. клетви, гатанки и баяния) и 2200 лични имена. Уточнява се, че в ръкописите са отбелязани източниците за почти всяка дума. Имало е намерение за издаване на второ допълнение с още над 10 000 думи от книжовния език (нови, чуждици и термини). През 1978 г. в София излиза от печат фототипно издание с кожени корици от изд. „Български писател“. В нашия случай обаче, думата „гидик“ има съвсем друго значение. Сама по себе си тя не е турска, а побългарен вариант на турската дума „gidiş“ (гидиш), която означава „отиване“ и в този смисъл се употребя-

Както отбелязах, на този полегат по билото проходен път няма ориентировъчни знаци към с. Душка. За сметка на това обаче има две туристически табели, които показват посоката към хижа Буково и към Сини връх. Горепосочените обстоятелства наложиха да потърся по-практични източници – така по моя молба един местен жител ми направи окомерна ориентировъчна карта[9].

Някогашното село практически е било разпростряно от връх Св. Илия до местността „Теллик“. Навсякъде по това протежение има и съвременни, и древни следи от поселища: като се започне от сравнително запазения параклис „Св. Илия“ на едноименния връх, като се премине през петте[10] разрушени и полуразрушени махали – „Старо селище“, „Мектеп махала“, „Тумбуллар махала“, „Алмалък махала“ и Гарашиниклъ махала“, и накрая, покрай една изоставена воденица се стига до най-неясното и оборкано място – „Теллик“.

На тази местност има смътни очертания на някогашна величава красота и досега запазена – покрита от златния воал на окапалите есенни листа и сиянието на древна лирична тишина…

Това лирично отклонение се надявам да предизвика едно по-дълбоко съзерцание върху тази местност. Защото много елементарно и даже грубо ми се стори местното обяснение, че „Теллик“ – това е… (много работи на едно място, никой не може да разбере нищо)“. А в официалния турски език това е многозначителна дума, която свързва с нишката на времето – тракийската лира и красотата на невестата[11].

Трябва обаче да се признае, че и в първия прочит има доза истина – на пръв поглед местността „Теллик“ наистина изглежда много разхвърляна: един случаен камък насред изоставена нива и по него метални нарези – не можеш да знаеш дали са от древна обработка или закачени от палешника на рало, когато земята се е обработвала; нагоре един саркофаг, а недалеч от него – земен гроб, разровен кой знае кога от иманярите; наоколо дълги зидове – по 50 и по 100 метра, очертания на улици, на места със запазена калдъръмена настилка, която води към притоците на реката, край които има рудни корита.

За мене беше неочаквано попадането на такова място и не бях достатъчно технически подготвен. Все пак с подръчни средства можах да го опиша.

ва от българските турци и българомохамеданите. Има много топоними с това обозначение – места, откъдето се минава, откъдето се отива нанякъде и пр. Така че наименованието на този „Рум гидик“ е от рода на „Рум миллет“ (гръцки и в смисъл християнски народ), както са наричали по погрешка българите по време на робството – защото ние, българите, ако и да сме били християни, не сме били гърци – по същия начин, както и турците са мюсюлмани, но им е обидно да ги мислят за араби. И аз предполагам, че в това „Рум миллет“ те са влагали и тази ирония, но това е друга тема. Сега да се върнем към въпросната дума, за която съм убеден – без да съм разпитвал подробно (а и кой да ми каже), че „Рум гидик“ е имал смисъла на: гръцки път, християнски път или даже на български път.

[9] Както вече посочих, в подготвеното за печат изследване „Източните Родопи. Т. IX“ съм приложил и този окомерен чертеж – „Приложение на „карта с. Душка“. От мен са добавени четири ориентировъчни квадрата за: Рум гидик, гробище, воденица и местност „Теллик“, както и пътя от с. Ночево.

[10] Забележка: Навсякъде на картите (до които съм намерил достъп) махалите на с. Душка са посочени като две – „Душка“ и „Тумбала/Тюмбел махала“. По цитираните вече други сведения махалите са пет и в следния порядък и пояснения: 1. Старо селище под параклиса „Св. Илия“ което е изцяло разрушено – но и „Старо селище“, което е от по-сетнешни времена и неговите къщи още стърчат. 2. „Мектеп махала“, която заедно с махала „Старо селище“ на картите е нанесена като една махала „Душка“. 3. „Гарашиниклъ махала“. 4. „Алмалък махала“. 5. „Тумбуллар махала“ или по погрешка – „Тумбала/Тюмбел махала“.

[11] Ето многозначността на думата: „**tel**“ – нишка; „yayla çalınan **telli** saz“ – лъков (източен) инструмент; когато се каже „telli gelin“, се разбира нагиздена със златни нишки булка; или „gelinin başına **tel** takmak“ означава „поставям (слагам) златни нишки на косите (главата) на булката“.

Саркофагът е издълбан в една монолитна скала, встрани от централната улица на древното селище. Към него има оформен подход откъм основите на сградите, който е в посоката на речния приток. Саркофагът е бил с капак – това се вижда от зъба, издялан в скалата около целия саркофаг с ширина една педя и половина. Дължината на саркофага е девет педи, а ширината – три педи и малко. Ловци от някаква хасковска ловна дружина са преразказвали една история, че вътре в саркофага са намирани военни доспехи, но кога е било това… Все пак, по подхода и масивността и по прецизната изработка става ясно, че тук е било погребано лице с обществена значимост[12].

Край разровените земни гробове – в изхвърляната пръст се виждаха малки парченца керамика и също така ситно натрошени кости (по всяка вероятност човешки). И за тук ми разказаха хора от с. Ночево, че съвсем скоро, в близките години – в един от тези гробове е намиран меч.

На 50 метра от саркофага, край потока има едно много добре запазено рудно корито. Въпреки че част от него е разместена от земетресение, много ясно може да се направи разликата между „шарапана“ и това рударско съоръжение. Рудните корита са се правели от траките непременно край течаща вода и на нивото на тази „течаща вода“. С други думи, нямало е нужда тя да пада със сила, а само да промива рудата и тежките метални частици да остават на дъното – за да се получи завъртане и центробежна сила на водата, улеят за изтичане е бил един и обърнат към реката. Също така по височината, на която се намира рудното корито, се вижда, че през отминалите векове тук коритото е слязло с около два метра по-ниско. Докато при „шарапаната“ – съоръжението за вино, тази течаща вода не е била необходимото условие (едва ли са разреждали чак толкова виното с вода). Направата на вино при траките е било ритуал, който се извършвал в селището или край селището. Какъвто е случаят със шарапаните в Ночево[13] и при други тракийски селища[14].

Относно зидовете и ясно очертаните широки улици – те навяват на мисълта, че това може да е било търговски център с необходимите условия за превоз на стоки с каруци. Много са различни параметрите на каменните пътеки в светилището над с. Ночево и широките калдъръмени настилки на това място.

Това тракийско селище е най-старото (известно засега) място на село Душка. От него по потока се връщам при реката[15] и тръгвам нагоре срещу течението към по-сетнешните селища и съоръжения. На около двестатриста метра под мястото, където се вливат два притока на р. Душка, вдясно срещу течението има малък водопад с величавите останки на някога красивата воденица с лиричното название „Алмалък дермен“ – Ябълковата воденица[16]. Навярно тя е хранела всичките пет махали на селото – следи от друга воденица[17] наоколо няма. Нейното някогашно са-

[12] GPS координати на саркофага: N – 41° 58.157‘ (с. ш.), E – 025° 05.343 (и. д.).

[13] Вж. Камен Гаренов, Теренни бележки за с. Ночево – Кърджалийско. – В: *Сборник Тракия*, т. VII (2016), 173 – 191.

[14] Недалеч от описаното корито видях необичайното израстване на една фиданка върху самотен камък. Обелих мъха и видях, че това е също е рудно корито, запълнено с пръст, която е захранила дървото, но не си направих труда да го разбутвам повече. А и вероятността да оцелее по-дълго е в това, да остане незабелязано от иманярите.

[15] На това място реката още напомня за старото рударство. В пясъка, особено близо до воденицата, имаше черен пясък, което е желязна руда (магнетит).

[16] Би трябвало да е „Elmalı dermen“ от „Elma“ – ябълка, но вместо „е“ се казва „а“, защото в говора на местното население има една диалектна особеност, която при всеки отделен случай ще отбелязвам.

[17] GPS координати на воденицата: N – 41° 53.288‘ (с. ш.), E – 025° 09.261 (и. д.).

мочувствие се е подклаждало и от един връх над нея – „Сиври тепе“ в югоизточна посока.

Тя се е срутила, тя е ограбена – всичко което е могло да се пренесе и да се използва на друго място, е взето, отнесено, унищожено… И въпреки това си личи, че това е било едно уникално инженерно съоръжение на самоуките (а може би не?!) балканджии, което буди възхищение. Можах да видя и да заснема четири големи воденични камъка – единият от които счупен. Запазена беше изцяло и едната стена, а на другите личаха само основите. Чаркът беше затлачен при срутването… А това, което при всички воденици най-напред изгнива – улейното корито – защото е напоено с вода, тук беше абсолютно запазено! Улеят, по който се е спущала водата, която задвижвала чарка, при тази воденица беше от камък. Беше направен от огромни каменни плочи, от някакъв червен гранит. Те бяха изкусно сглобени от четирите страни и образуваха огромна квадратна каменна тръба. Окомерно плочите бяха дебели една педя, а общата дължина на така направената тръба – около 5 – 6 метра. Това съоръжение не можеше да е дошло от нищото…

И тогава се вгледах в тази дива природа, в тази пустош, в тези недостъпни в миналото места и ми се стори малко прибързано да нарека живелите някога тук хора – „местни“. И твърде наивно е обяснението, че „село Душка се казва, защото е имало един бай Иван – душа човек – на него е кръстено“[18].

Какъв бай Иван, каква душа… Каквото и великодушие да се приписва на турците, почти невероятно е в османо-турските документи през 1863 г. селото да се нарича Душка[19] заради някакъв си бай Иван. Дълбоките корени на това име трябва да се търсят и в други опорни топонимни точки.

Надолу по реката на южния склон се възвисява самотната скала „Ходжов гроб“ – може да го дешифрираме като *гроб на духовно лице*, дори на светец. Може да звучи малко налудничаво, може да ни се вижда несъмнено турско това название „Ходжов“. Но и нека се замислим: защо точно тази скала, която е равна отгоре, подобно на място, на което са се молели прабългарските шамани – е наречена така? Можело ли е да се нарече шамански, прабългарски… – или просто се е намерила дума „заместител“?! Под тази скала – която по същество е тракийско светилище, има пещера, която в старите краеведски изследвания е наречена „Жълта пещура“[20]. Срещу пещерата, на отсрещния бряг на реката е местността „Гаур тарла“[21].

Нагоре по реката – първата махала мирише на жълта ябълка – „Алмалък махала“ – с име като на воденицата. И веднага на срещуположния склон е „Тумбуллар махала“, някъде отбелязана като „Тюмбел“, а ако се е казвала и „Тюрбе“… И логиката на тези топонимни знаци завършва в последната точка на запад – белия връх на „Св. Илия“. И даже продължават своето движение нагоре през „Рум гидик“, през с. Жълт камък и съвсем нагоре – Саръяр дере (Жълто дере) и с. Русалско…

При един задълбочен прочит на тези топонимни знаци и цветови обозначения, които имат своите големи символни значения, може да се очертае доста интересна историческа картина: „В последно време в българската ет-

[18] На въпроса „Защо се казва Душка?“ кметът на съседното село Ночево Исмаил Мюмюнов Шабанов ми отговори „ душа човек, бай Иван“.

[19] „دوشقا , Duşka – 1863, Душка, today statute of vil. (hamlet), dist. of Кърджали“. Вж. С. Андреев, *Речник на селищни имена и названия на административно-територииални единици в Българските земи през XV – началото на XX век.* София 2013, 153.

[20] Вж. И. Дуриданов, Топонимията на Първомайска околия. – В: Год. Соф. унив., ФСФ, LII, 2 (1958), 19.

[21] „Гаур тарла“ – би трябвало да е „Гяур тарла“ – неверническа (българска) нива. Особеност в говора на местното население – вместо „я“ изговарят, „а“.

нология[22] се забелязва един нарастващ интерес към различните форми и спецификата на взаимодействие между проявите на културния живот на християни и мюсюлмани през епохата на османското владичество. Учените (в частност фолклористите)[23] отделят особено внимание „на т.нар. „двойни“ (утраквистични) светилища“[24]. При този случай особено важно е да се проследи пътят на преадаптиране на култа към народни светци, които са общи за двете конфесионални общности. Такива утвърдени примери са светителското име на Свети Георги – който преминава в Хедрелез, Свети Димитър – в Касъм, Свети Илия – в Али, и други подобни. От този тип са историческите сведения от края на XV и следващите векове за светилища на Свети Никола и Саръ Салтък, разположени в Северна Добруджа (Бабадаг), Южна Добруджа (нос Калиакра) и в Източна Тракия (Бабаески)[25]. И макар с право да се смята, че „двойните“ светилища наследяват регионалнозначими оброчища или манастири от периода преди нашествието, „потвърдени“ в новата обстановка с гробове на мюсюлмански светец, в този случай трябва да се направят някои съществени уговорки.

Според професора от Търновския университет Тодор Моллов[26] българите християни са носители на фолклорното мислене, „с етноспецифична народнохристиянска картина за свят“. И „правомерният въпрос за рав-

[22] Да припомня все пак на читателите, които не се занимават постоянно с наука, че „етнология“ – от гръцки: *ἔθνος* – „народ“ и *λόγος* – „знание“, е дял на антропологията, който изучава процеса на формиране и развитие на различните етнически групи, тяхната идентичност, форми на културна самоорганизация, закономерностите в колективното им поведение и взаимодействието с други етнически групи, връзките между отделните личности и социалната среда в групата.

[23] В случая вж. Тодор Моллов. *Воинската задушница на Петров ден през 895 г. и българския фолклор*; Тодор Моллов. *Българският „Пророк Исая“ от XI век. /Фолклорно-митологичните основания за избора/*; Тодор Моллов. *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола*. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 6. Велико Търново 1997, 191 – 210. ISBN 954-524-171-3. Стр. Димитров, Към историята на добруджанските двуобредни светилища, *Добруджа,* 11 (1994). А. Калоянов, *Девташларите и русалските гробища (Към въпроса за посветителните обреди за юноши в българското езичество)*. – В: *Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов*. Велико Търново 1994; *Българското шаманство*. София 1995; Коледната песен „Слънце и юнак“ – семантика и астрономическа основа, *Български фолклор*, XXII, кн. 1 – 2 (1996); Т. Моллов, Българският „пророк Исаия“ от XI век (Фолклорно-митологичните основания за избора), *Български фолклор*, XXII, кн. 1 – 2 (1996); Българският митопоетичен хронотоп в историко-апокалиптичната перспектива на X – XI век (От „Овче поле“ до Средец), *Проглас* (В. Търново: ВТУ), VI, кн. 3 – 4 (1997), 77 – 93 (Доклад, четен на Международен симпозиум в памет на акад. Йордан Захариев. Кюстендил, окт. 1993 г.); П. Мутафчиев, Мнимото преселение на селджушки турци в Добруджа през XIII в. – В: *Избрани произведения,* Т. II. София 1973; Е. Дроснева, Функции на събора в историческото познание. – В: *Религия и църква в България: Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи* (Научна конференция, София, 27 – 29 ноем. 1997 г.). София 1999.

[24] Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210.

[25] В Одринско най-много гагаузи живеят около градовете Хавса и Бабаески (в селата: Хас-кьой, Куфалча, Османли, Фикел, Арпач, Огул-паша, Кара-Касъм, Шараплар, Аслан, Азатли, Имам-Пазар, Кара-Халил, Кулели, Назарли, Ени-кьой, Камбурлар, Алпулу, Дуванджа, Татар-кьой; в чифлиците: Бююк-Татар-кьой, Кючук-Татар-кьой, Голяма Доганджа, Енджек-кьой /=Инджес, Димотишко/). Нека припомня, че на юг от Пирин и в близост до Света гора, в полето между Сяр и Кавала също живее голяма гагаузка маса (в селата Зеляхово, Восилово, Оряхово, Долна Нуска, Зъхна, Порна, Толос, Старо Сяр).

[26] Научните му интереси са в областта на медиевистично ориентираните фолклористика и етнология (българска митология, космология и история, етнорелигиозна картина за свят, конфесионални варианти на религиозния опит, средновековна литература; народни светци и др.).

ноправието на този диалог в условията на етнична и религиозна дискриминация неизбежно поставя изследователя пред по-особена конфигурация на проблемите“[27]. Ето защо, според него[28], „досега, в българската наука не е правен опит да се работи с данните на българския фолклор при анализа на легендите за Саръ Салтък“[29] и вече е време „да се започне тяхното осмисляне в контекста на известното ни за българската фолклорно-митологична традиция като система“[30]. Той твърди, че топосите не са случайни съвпадения.

Изхождайки от тази презумция, че конституираната българска етнокултурна структура е доказала своята функционалност и устойчивост, ще очертая няколко момента от различни изследвания, където цитираните топоними са сходни или дори съвпадат с тези от района на с. Душка.

Споменавайки за празнуването на Летен св. Никола – от 7 до 9 май, Т. Моллов подчертава, че „в последния ден ставало масово поклонение в пещерния параклис на нос Калиакра, където, според вярването, някога е лежало тялото на този светец“[31]. При землището на Душка също има топоним, обозначаващ сходно събитие – „Ходжов гроб“, и пещера – в случая Жълта.

В анализите си той сочи етнографските данни, които показват „обвързаност както с константни дати (1 – 2 май, Прор. Иеремия и Летен Свети Атанас, или 9 май, Летен Свети Никола), така и съобразно финала на подвижния пасхален цикъл (Русалската Задушница, Петдесетница и/или Света Троица, Духовден). Съгласуването на неподвижни с подвижни дати показва значимостта на 9 май при най-ранен възможен Великден (22 март), когато на тази дата се пада Русалска Задушница“[32].

В изследванията се намира обвързване на календарно значими положения на есхатологично нашествие на деструктивните (хтонични) сили, персонифицирани чрез митопоетичния образ на „Жълтия змей“[33]. С тези сили, които в случая нарушават важния за трудовопоминъчната дейност космичен водно-топлинен баланс (не вали дъжд или сняг), хронотопът на посочените обредни песни издава две календарни позиции за младия/жълтия змей – между 9 май и 12 юни (граници на Русалската

[27] Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола*, 191 – 210.

[28] Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210.

[29] Той го третира като преадаптиран Св. Никола.

[30] Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210.

[31] Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210. Срв. и: *Извори за българската етнография. Из българския възрожденски печат.* София 1992, 230 (по: *Месецослов за 1857 г.,* I, 23); срв. и Р. Малчев, *Фолклорният местен култ към Свети Никола на нос Калиакра (Част I: Християнски аспекти на култа)*. – В: *Медиевистични ракурси. Топос и енигма в културата на православните славяни.* София 1993, 162 – 169.

[32] Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210.

[33] Във варианти на мотива „Облог – състезание за бърза езда“ (епизирана версия на известната коледна песен „Слънце и Юнак“), където началото на ездата се фиксира в „светския“ център на пространството, обозначен чрез топоса Цариград, а нейният финал – в „периферното“ Кратово, над сакрализираното Овче поле, противниците на героя (често назоваван Марко) се обозначават като черни арапи и евреи. Това редуване изяснява както митоепичното клише, позволило очертаването на Жълтото еврейче с характеристики, познати от описанието на Черния Арап, така и общата семантична основа на двете песни – доколкото имат за миторитуална основа шаманско действие, прикрепено към точки на плеядния цикъл, то и песента за борбата на Марко с Жълто еврейче в защита на Света гора и християнската идентичност трябва да се прикрепи към значим момент от плеядния календар („победата“ на юнака подсказва ноемврийска фиксация на Двубоя).

Задушница). И с този змей се бори стар „белобрад“ Св. Илия. И в нашия случай не е за пренебрегване да се отбележи изходната точка на носителите на песента (на подобен вид фолклор). Така например в изследването е посочена една песен, изпята от преселник от Харманлийско[34]. Това е една, вече съвсем близка територия с реална обвързаност с района на с. Душка – имам предвид Харманлийската река, която в горното си течение – река Величка – е през един хълм от с. Душка.

Както вече стана ясно, шаманският календарен комплекс мотивира специфични миторитуални версии на змееборския мотив. В народно-християнска среда този мотив е бил потвърден чрез библейската история за низвержението на Сатаната от Архангел Михаил (което облекчило създаването на българската змееборска легенда за Михаил Воин от Потука)[35]. Фолклорно-митологичното мислене при шаманството сочи, че когато изтича „годишният срок“ на върховното божество, вече става вредоносно за хората и се осмисляло като „Змей на Дълбините“ (фолклорно-митологичната Хала) и след задължителен двубой с персонификация на „младото божество“ (респ. жрец-шаман, снемащ чертите на Змееборeца) се отпращало ритуално „отвъд“ в Преизподнята (често пъти „надолу по река“)[36]. А надолу по реката и в нашия случай се намира Жълтата пещера (разбирай: змеят е жълт), а отдолу, като изпод преизподнята, са дошли и завоевателите в този район.

Любопитни в този смисъл са преданията за превземането от нашествениците (турци) на множество български крепости, което се датира в периода между Спасовден и Петдесетница – когато се пада Русалската седмица – т.е. и Русалската задушница или на Свети Дух. В някои от тези по същество квазиисторични текстове завоевателите се приравняват с фолклорно-митологичните „вражалци“ и поради факта, че иноземците се осмислят като „долноземци”, чието нашествие бранителите виждали като прииждащи в нощта множество светлинки. В основата на тези предания лежи вярата, че душите на мъртвите, които са временно сред хората – от Велики Четвъртък до Русалската Задушница преди Петдесетница могат да се превърнат във вредоносни в момента на прибирането си, откъдето произтича и квазиисторичното им отъждествяване с обитателите на Преизподнята: от вражалци или долноземци те могат да се превърнат в актуални етнични противници – в случая турци.

Внимателният анализ на различните фолклорно-митологични песни, показва че има варианти и за св. Илия. По този начин изложеното дотук позволява да изразя предположението за нейните варианти, които обхващат и Източните Родопи[37] – а в тях има и за св. Илия, който е топонимно отразен и в микрокосмоса на с. Душка.

Изложеното дотук позволява предположението, че „както в голяма част от азиатските номадски традиции, така и в ранната българска митопоетична система е бил познат цветовият код за обозначаване четирите основни посоки на света (от примерния тип

[34] *Народни песни от Североизточна България*, т. 2, София 1973, с. 131, N. 239, с. Никола Козлево, Новопаз., изпята от преселник от Харманлийско (Св. Илия победен в долна земя от люта змейка).

[35] Легендата за Михаил воин от Потука заема съществено място в българската историография. На нея съм се спирал и в изследването ми за „Военното духовенство на България“ Вж. П. Гарена, *Военното духовенство на България.* Т. I. София 2008.

36 Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210.

[37] Засега са известни 17 публикувани и 3 оповестени архивни записи от Хасковско, Леринско-Битолско, Берковско, Горноджумайско, Видинско, Оряховско, Белослатинско, Кутловишко, Софийско, Новопазарско, Северна Добруджа; макар и с леки промени, мотивът е широко известен в Източните Родопи до Ивайловградско.

– север = черно, юг = червено, запад = бяло, изток = синьо, сиво или зелено)“[38].

А този примерен тип съвпада с разположението на връх „Св. Илия“ и параклиса „Св. Илия“, които са на запад – обозначени с белия цвят – през зимата дълго време със сняг (т.е. в бяло), а през лятото се белеят камъните, а и в народното обрисуване св. Илия е също белобрад старец.

И ако тези „цветове характеризират значимите пространствени отрязъци на един подреден Космос, в „последното време“ става размяна на Център и Периферия и нашествието на деструктивните разрушителни сили, кодирани териоморфно, е вече в свръхсакралния „център“, който тъкмо тогава се обозначава чрез жълтия цвят“[39].

Чрез изложението на Т. Моллов се дава и друга възможност. Той идентифицира като сакрална една скала по пътя за с. Кривня, Провадийско. Тази скала се нарича „Жълт камък“ („Саръ таш“) и е с изкуствено издълбана пещера. Веднага може да се направи аналогията с „Жълтата пещера“ под с. Душка и едно село, което се намира в съседство – нагоре по билото, и носи абсолютно същото име – с. Жълт камък, със старото си име Саръ таш. И според мен тези топонимни съвпадения не могат да бъдат случайни.

При сегашния случай нагледно се потвърждава мнението на именития фолклорист, че „изредените „частни“ топонимни ситуации биха могли да се укажат“ на всевъзможни култови места и да подскажат за „очаквания в контекста на легендата за Саръ Салтък митологизиран „маршрут“ (гонитбата на Змея от Змееборeца)“[40] по цялата българска земя.

При предполагането на „възможен подобен прочит на пътуването“ се „обвързва в единен синтагматичен ред ритуално значими точки от етнично усвоеното пространство“ на българите. В неговия случай той проследява едно пространство от Североизточна България през Молдавия до Украйна, като се опира на песенен мотив, свързващ „Добруджа, Козлуджа, през Варна към Каварна (респ. Калиакра) и „Златна ябълка“[41]. Тук обаче трябва да се обърне внимание на един малко познат, или забравен факт: територията, през която минават българските преселници- тръгнали към Украйна, започва от Одринска Тракия и при устройството на своята минидържава в Таврия част от учителите по български език

38 Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210.

39 Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210. Ето защо, независимо от исторически мотивираните съображения за по-късно „привнесения“ по нашите земи култ към вече почитан сред тюркоезичните мюсюлмани персонаж с име Саръ Салтък (според П. Мутафчиев той е татарски светец), имам всички основания да предположа, че тук той се е идентифицирал с по-рано познат на българската фолклорно-митологична традиция жълт персонаж с характеристики на Змей или Змееборец (според типологията и двата образа имат общ архетип, което обяснява тяхната изоморфност и възможността за еднотипно обозначаване), който е съхранил до късно своето тюркско име сред гагаузите в Северна Добруджа, около Калиакра и Одринско – нека припомня, че до най-ново време те са носители на българско етнично самосъзнание и обреден фолклор.

40 Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210.

41 В обредните песни митопоетичният топос „златна ябълка“ обозначава сакрализираните извор и устие на река Дунав, което позволява локализирането там на важни фрагменти от посветителните ритуали – срв. известната песен за смъртта на най-добрия юнак, поразен от пушка, окачена на златна ябълка, изпод която изтича Дунав. Във великденска песен на българските преселници в Молдова и Украйна слушателят се подготвя за описваното „невиждано чудо“ – мома (Боряна/Бояна) кара кирия с първото си любе (вместо с брата или братовчеда), но те не се погледнали дор до Златна ябълка (което подсказва финала на вече известния ни „маршрут“ – от Варна през Каварна до Златна ябълка). Вж. Атанас Върбански, Песните на Бердянските българи, № 224

са били от Родопите[42]. Това отново насочва допълнително нашето внимание върху топонимите в с. Душка – Ябълкова воденица и Ябълкова махала…

Освен това, авторът свързва село Козлуджа (дн. Суворово) по някакъв начин с превземането на средновековния град Овеч и отнася календарно това към времето, което съвпада с Русалската задушница, като припомня, че един от Девненските извори се нарича „Дели Душка“. Той подчертава: „Прозрачната етимология на Козлуджа (от koz – ‘орех’) подсказва миторитуална значимост тъкмо по време на Русалската Задушница, а хайдушката травестия напомня фолклорното осмисляне на т.нар. „русалски дружини“, които напоследък също се интерпретират като посветителни“[43].

Относно „миторитуалната значимост“ нека припомня още нещо. По време на Русалската задушница, по народната традиция гробовете се постилат с орехови клонки, за да могат душите на умрелите да се приберат по-лесно на „онзи свят“. А по време на панихидите над гроба жените дори допират ушите си до разстланата върху гробовете орехова шума, с надеждата да чуят гласовете на близките си покойници.

Изложеното дотук налага по-внимателното ситуиране на интересуващите ни точки в общата етнично усвоена „картина за свят“ от периода на българското езичество. Принципите на усвояване и подреждане на извънпоставената реалност (етничното землище) налагат ултимативно въвеждане на единна „мярка“, чрез която в ситуации на космична (или реална – чуждоетнична) заплаха и безредие ще може да се възстанови етничния Космос. Налага се ново оразмеряване (и по този начин „подреждане“) на етничния Космос.

С една специална уговорка Т. Моллов намесва в изследването си и историята на гр. Казанлък, като свързва името на една местност „Тюлбето“ с името на св. Никола – респективно и със Русалската задушница, и приема „наличието на още една митологична представа свързана със Саръ Салт[44]. Това наличие спомага да покажем още едно топонимно допълнение в с. Душка, а именно Тумбуллар (или Тюлбел) махала, под която се намират първите гробища на селището.

[42] Вж. изследването ми за приазовските българи: К. Гарена, *Българският кръст в Таврия.* Кърджали 2004.

[43] Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210. Квазиисторизацията на техните походи и „битки“ с нечистите сили (вражалци) в защита на Реда мотивира осмислянето на местата за техните посвещения и временна смърт (посичане) чрез топоса „русалски гробища“. При християнизацията с него били обозначени както вече „усвоените“ в миторитуалната практика на българската езическа култура по-стари (до-български) археологически останки (вкл. култови обекти), така и предхристиянските български езически култови средища, свързани с посветителните обреди. Предложеното неотдавна осмисляне на т.нар. „девташлари“ около Плиска като места за посветителни обреди /В случая от Анчо Калоянов през 1991 г./ позволява да привлечем с оглед на интересуващата ни тема сведението, според което най-близката до Провадия такава група от побити камъни е била между с. Габърница и Девня (гранични със землищата на селата Петров дол и Козлуджа).

[44] Целият текст гласи: „Намесването на Казанлък в изследването на легендите за Саръ Салтък изисква специална уговорка и по-внимателно отношение, защото никой друг източник не сочи връзка на мюсюлманския светец с този малък градец, разположен в близост до два върха (и прохода), носещи името на Свети Никола – в Стара планина и в Средна гора. В същото време неговото основаване се свързва с дейността на известния от историческите извори Саръджа паша – според предания най-ранната джамия, около която се оформя Казанлък, е негово дело и се вярва, че е погребан в тюрбето, дало името на местността Тюлбето (в непосредствена близост до него е и прочутата тракийска гробница). Ако прибавим и името на разположеното западно от Казанлък село Салтъково (дн. Копринка), с голяма вероятност трябва да приемем наличието на още един, неразпознаван досега, но рано формиран култов комплекс, свързван пряко или косвено с кръга от митологични представи около Саръ Салтък“. Вж. Т. Моллов, *Легендите за Саръ Салтък и българските фолклорно-митологични представи за Летния Свети Никола,* 191 – 210.

Принципното разполагане на религиозната легенда и сравнително късният фолклоризиран култ към Саръ Салтък – на границата между мита и историята, позволява да се реактуализират и в известен смисъл да се преструктурират някои важни характеристики на народно-християнския култ към Летния Свети Никола, които отвеждат към явления на българското шаманство – назад във времето. Но от друга страна, фолклоризацията на неговия култ и топонимите, свързани с него, го пренасят и напред във времето.

Ето защо, направената съпоставка на топонимите позволява да акцентирам тук върху възможността името на село Душка да е свързано с едни по-дълбоки етнорелигиозни корени на местното население. Самò по себе си доказателство за това е и устойчивостта на това название, въпреки променливата идеологическа мотивировка в общественото съзнание, която по същество играе ролята на декодиращ механизъм. И го свързва с Русалската задушница или Свети Дух, за което свидетелства и наименованието Душка.

Но… това са мои разсъждения и опит да възстановя онези времена, когато българите са били изтикани навътре в планината от „чуждоземците“, подпомагани по време на Русалските задушници от изпуснатите духове на мъртвите…

Обърнах се още веднъж назад към долината, за да си представя как между „Ходжов гроб“ и „Гаур тарла“ са проникнали „вражалците“ и колко ли страшно е било робството…

Моят опит за възстановка обаче се оказа неверен. До мен се приближи една жена и ми каза, че „Гаур тарла“ не е българска:

„– Там е имало ниви, ниви е имало на някакъв… и нашите жени ходели да му работят без пари. Няма искаш, не искаш – всички ходели и тези, които са имали деца, пак са ходели – малки деца, за люлка. И са вързвали люлките и са работели тежко… Отначало са плачели и после взели да пеят песни за такива… хайдути! – тя възкликна щастливо, че е открила думата и продължи с по-важен тон. – И той бил от тука, от нашите села. Страшен… татарлия… Ама как се казваше… много известен е... – този път тя не можа да си спомни името му и аз подсказах:

– Ангел войвода! Той е от Драгойна.

– Да, същия, да, да… от Драгойново, хората казват.

Този път аз се изненадах:

– Как така хората казват, вие как казвате?

Тя обаче, така и не разбра защо се учудвам и продължи:

– Той, същия, бил като хала в Сарашън ин, на Ходжов гроб и ги чул тия песни. И изпратил най-близкия си човек: „Да сложиш по една златна кесия на всяко дете в люлката. Ама ако им се покажеш, от тука ще те убия“, му казал. – От далече, от другия балкан – пояснява жената, – той бил нишанлия[45], да… После нашите жени са се угадили откъде идва тоя хаир и пак са започнали да му пеят… за него песен да пеят. И от тогава „Гаур тарла“ взели да казват, демек голям хаир е станало. Иначе, това е наша земя, на селото Душка.“[46]

Бях удивен не от това да чуя поредната легенда за Ангел войвода, а от точностите в разваления турски говор на това население.

[45] Тур. „нишан“ – белег, мишена – иска да каже, че е бил точен стрелец. Този разказ ни отпраща и към един друг случай, касаещ точната стрелба на Ангел войвода. Когато той е обграден от редовен турски аскер в местността Коруджийски хисар, край Хасково, изпраща един от хайдутите с писмо до бинбашията им Джелал Ахмед, в което пишело: „Първият куршум е за кучето ти, вторият за полумесеца на знамето ти, и ако не се оттеглиш, третият ще е в челото ти“. Докато още той четял, първите две закани са се изпълнили. Тогава вече с думите, че ще живее втори живот, бинбашията оттеглил войската. Вж. по-подробно Н. Хайтов, *Хайдути.* София 1979, 112 – 115.

[46] Разказано от Дургадън Садула, на 30 години, от с. Душка, но омъжена и живее в с. Ночево. Този разказ е запомнила от детството си, а нейният съпруг каза: „Какво толкова, това всички стари хора го разказваха“. Записано на 2.11.2014 г.

Изрази като „хала в Сарашън ин“ (змей във Жълта пещера) и допълнението, че Ангел войвода е „татарлия“, но други хора „от Драгойново… казват“ няма как да са дошли от нищото. Защото в българската митология халите – змейовете – живеят някъде край селото и в пещери, а същинското родно място на Ангел войвода действително е от с. Татарево[47], което е надолу по същата река, която минава през с. Душка и над която е и Жълтата пещера[48].

Колкото и да е интересен обаче, този разказ е единственият, който напомня за първите тъмни векове. Нагоре по селото махалите са замръзнали във времето, далеч от политическите и етническите сътресения и даже от елементарните постижения на съвременната цивилизация. Водят се войни – руски, турски, български… граници се местят, но тишината и тъмнината остават. В селото така и не прекарват електричество.

Както вече споменах, село Душка е отбелязано в едни османо-турски документи през 1863 г. – 14 години преди Освобождението. Около Руско-турската война, навярно по военни съображения, селото пак е отбелязано на картите и на едната, и на другата воюваща страна – съответно през 1885 и 1886 г.[49]. После по някое време, по същите стратегически причини, през Балканската война то се споменава със същото име „Душка-махала“ и е регистрирано със 161 жители.[50] Навярно е имало някакво сътресение, някакво движение през тези периоди – имало „карашлъмък“ (разбъркване). От Душка българите се преселвали в съседното село Искра, а от Искра турците са идвали тук[51].

После нещата се поуспокоили и селището било забравено чак докъм Втората световна война. Имало живот, сватби, деца… построили едно от най-големите училища в района – „еxe…, четири класни стаи, до 7-и клас се е учило“. Махалата, в която е било училището, е наречена „Мектеп махала“ – Махалата на училището. Хората от петте махали, всички заедно, построили две отделни къщи за учителите.

Към края на Втората световна война учителите станали партизани. И хората пак им помагали, и пак им отделяли от залъка си, докато накрая „народни партизани“ им вземат всичко. „Когато идва ТКЗС-то, хората бягат кой където види – Асеновград, Искра, Буково и надолу до Хасково. Когато им вземали мулето, магарето, овце, кози… те друго нямат, какво да правят“. Но тъй като все пак това село е било „столицата на пилашевските партизани“, тази съпротива е сломена по цивилизован начин – народната власт не им прокарва електричество и ги оставя на тъмно. Това селище „единствено остава без ток в района“. А може би и в България, макар че мястото е много достъпно за електрификация.

Така е нанесен окончателният смъртоносен удар върху древното селище. Останали без имот и без поминък, без училище и бъдеще за децата си, хората е трябвало да изберат – или да останат в средновековния мрак, или окончателно да го напуснат. Въпреки това до последно „имало е 17 семейства християни и

[47] Вж. Н. Хайтов, *Хайдути.* София 1979, 102 и сл.

[48] Всъщност покрай с. Татарево преминава река Банска, но тя в горното си течение се нарича от местното население река Душковица. Съединените два притока под с. Душка надолу по течението вече се наричат р. Банска, но докато минава през селото, тя все още е Душковица – т.е. връзката е една и съща.

[49] Има сведения, че по време на Руско-турската война (1877 – 1878) руските отряди са стигали до днешното с. Йончево.

[50] Вж. П. Коледаров, Н. Мичев, *Промените в имената и статута на селищата в България 1878 – 1972.* София 1973, 101.

[51] Точните думи на моя информатор бяха: „На времето всички „искренци“ са се дигнали от Душка – от Душка християните са отишли в Искра, от Искра турците са дошли тук“. Направи ми впечатление, че на едните даваше религиозна характеристика, а на другите етническа. Записано на 2.12.2014 г.

малко турци, а сега са само турци – и само двама!“[52].

Разглеждам нагоре една по една изоставените от хората и разрушени от природните стихии махали и се опитвам по оцелелите следи да прочета още нещо за техния живот:

„Тумбуллар махала“ – под нея, на около 300 метра, се образува един триъгълник от два притока, които надолу продължават в една река. Погледнато надолу по течението, до десния приток има едно много старо гробище. То беше толкова обрасло от големи дървета, че се виждаше само от края.[53] Горе на заобления хълм все още стърчеше една запазена, но непригодна за живеене къща. До нея някой беше докарал един фургон и го преустроил в неподвижна къщичка – казаха ми, че е на някого си, който живеел в Хасково, но това място било на дядо му и той обичал да идва на лов.

„Алмалък махала“ или „Ялмалък махала“ – както споменах, грешка в местния говор. Колкото пъти ми казваха името на махалата, толкова пъти беше различно, а накрая се оказа, че са искали да кажат „Елмалък махала“[54]. В нея е имало и много гробове – „само в тази махала три гробища“. В нея има още няколко запазени, но необитаеми къщи.

„– Гарашиниклъ махала“ – ти знаеш ли какво е? – ме пита моят спътник.

– Този път знам: „кара шиник“ – черен шиник, а вие казвате вместо „кара“ – „гара“.

Той се обърна искрено изненадан:

– Ей, ама ти наистина знаеш турски!“

Не мислех да коментирам нито неговия български, нито моя турски, сега ме интересуваха други неща. Зейнур Мюмюн от съседното село Ночево ми каза: „Черен шиник – най-старата махала на Душка. Там съм намирал кръстове между зидовете на много къщи. А в една сграда и парчета от питоси имаше, с подземие беше – било е параклис“. Днес обаче в тази махала няма нищо запазено, освен основите на къщите.

„Мектеп махала“[55] – училищната махала – от „мектеп“ или „мектеб“ – вече и аз се объркаx как точно го изговарят, но както и да е, значението е *училище*. За тези хора тук мястото на просветата е било централно място. И те не само че са нарекли махалата така, но и до сградата на училището построили магазин, и не се знае кога, преустроили една къща за молитвен дом – мечет. Пред училището има една голяма, леко полегата ливада и това място всъщност е било централният мегдан на махалите.

Тук са получили началното си образование много лекари, учители, „абе много учени хора са излезли от това училище“. Някои от тях сигурно се връщат с признателност и от умиление са подпрели с греди последната оцеляла стена на училището – да напомня още известно време за някогашния живот. По ирония на съдбата, точно на тази стена имаше запазен един надпис „БКП“ – и той вече наистина напомняше кой е унищожил селището. До училището са били къщите на учителите и магазинът. Когато ми казаха, че по стените на бившия магазин до преди десетина години още личели цветовете на изрисувани орна-

[52] Данните са от 28.11.2014 г.

[53] GPS координати на воденицата: N – 41° 56.304‘ (с. ш), E – 025° 08.279 (и. д.).

[54] Получи се едно недоразумение. С момчето, което ме водеше, си говорехме ту на турски, ту на български. По едно време ми казва: „Сега там „алмалък“, няма нищо. Понеже думата „алма“ означава „не вземай“, аз помислих, че ми казва да не вземаме нищо, защото в махалата няма нищо интересно, и го питам: „Евет, ама ресим япъджък истийорум, апарттъ алмадън му“ („Да, добре, но искам да направя снимки, не мога ли да взема апарата?“). Той пък помислил, че не съм го разбрал и ми казва на български „Защо бе, вземи го“. Пак питам „Тогава защо ми казваш „алма“, какво да не вземам?“. „Не бе, така се казва махалата: „Алма, Алмалък махала“, ябълка – не знаеш ли какво е?“ Ябълка на турски, разбира се, е „елма“ и няма нищо общо с думата „алма“, но те така казвали: вместо „е“ – „а“.

[55] GPS координати на воденицата: N – 41° 56.405‘ (с. ш), E – 025° 08.555 (и. д.).

менти..... – „алафранги бяха“, се приближих да разгледам по-подробно запазените зидове. И тук отново, както при воденицата, се натъкнах на строителните умения на местното население. След основите (а навярно е имало и приземие) имаше земетръсен пояс и… този пояс беше от каменни плочи! Тази сграда е нямало никога да падне без човешка намеса. Но тя, освен че е била направена съобразно някакви стари инженерни похвати, е имала и красиво архитектурно оформление – което от своя страна пък изисква редки и качествени материали… И точно това е причината да бъде разграбена. Всъщност всички къщи в селото са се срутили по тази причина – понеже са взети ъгловите им дялани камъни: „Дяланите камъни ги вземаха“.

По падналата вътрешна мазилка на джамията[56] обаче се видя, че местните строители не са разбирали от всичко. Мястото на ходжата са го направили „не където трябва“ – и в тоя случай даже на запад. После, явно някой им го е казал, те зазидали нишата и повече не са се занимавали с тоя въпрос.[57]

В „Мектеп махала“ има обаче едно място, което още се посещава от… духа на мъртвите. Малко като се върви назад към „Тумбуллар махала“, се намира местността „Гявурун пънар“ – без да се впущам в грешките на израза, веднага превеждам – „български извор“. При този извор е било и още е – последното гробище на с. Душка – и изворът също още тече. Наоколо, а и в самите гробища е гора. При моето обхождане валеше дъжд, който беше изровил дълбоки вади по склона, а край пътя се беше свлякла пръст. Това ми помогна да видя, че има културен слой[58]. Сегашният „Гявурун пънар“ по всяка вероятност е било аязмо с параклис. Казаха ми, че при големи дъждове са се отмивали стари пирони и кандила и са намирали керамика с кръстове. Самата плиткост и пироните показват, че се касае за параклис от по-ново време.

Същинското интересно място обаче са смесеното гробище под „българския извор“ и предполагаемият християнски параклис. Смесено гробище не от съвременен тип – един парцел за българи, друг за арменци, за католици и отделни гробища за мохамедани. Тук гробището действително е смесено, което „никъде другаде, рядко такова нещо“ може да се види[59]. Това е един изключителен нагледен пример за това, колко дълбока е била връзката между местното население и колко по-сакрална – след като е успяла да надделее над християнските и мюсюлманските религиозни канони. Хората са били погребвани по един и същ начин и по последователността на тяхната смърт – един до друг.[60] Единствената разлика беше, че на едните надгробни камъни (които също бяха еднакви) имаше кръстове и при по-старите пояс от камъни около гроба, а на другите – не.

[56] Пак да кажа: тази джамия е била без минаре – тип къща, молитвен дом (мечет), каквито са при алианите. От друга страна, трябва да подчертая и това, че не чух някой да спомена по отношение на местното население да са алиани, сунити или мюсюлмани – просто „мохамедани“ казваха, че са.

[57] Тази допусната грешка е била замазана с добра вътрешна мазилка (вар с примеси на слама), но сега мазилката е паднала и се вижда зазиданото. От друга страна, обаче, не видях да са направили друга ниша. Когато се заинтересувах, ми казаха: „Мястото на ходжата е сгрешено, защото към Мека трябва да гледа, нали?!“.

[58] Почвата беше обгоряла и там, където беше свлечено, измерих една педя слой от сажди и глина, премесена със слама.

[59] Всъщност виждал съм го на още едно място – в с. Мостово, Асеновградско, но също в Родопите – като се тръгне от с. Тополово в посока Кръстова гора, може би на около 30 км по права линия от с. Душка. За пътуване с транспорт отклонението е при с. Червен, нагоре към планината.

[60] На някои места имаше няколко християнски гроба един до друг, после мохамедански, после пак християнски, или мохамедански, мохамедански и християнски.

Кръстовете бяха издълбани в камъка и с интересни дъги при окончанията, а в някои случаи и разположени в окръжност.[61] Всички надгробия бяха с изписани имена, с тази разлика, че на по-старите мохамедански гробове имената бяха без фамилии, но посочваха прякора на рода.[62] Имаше обаче и една особеност – децата се изписваха с името на бащата[63]. И още една – понякога турското име се изписваше с български букви и по такъв начин, че да подсказва етнически корени[64]. Въпреки че не можах, образно казано, да разровя гробището подробно, можах да се уверя, че този начин на погребения е от достатъчно старо време – отпреди Освобождението, защото се натъкнах и документирах един гроб от 1838 г. На последното погребение от 2005 г. обаче надписът беше на съвременен турски език и без спазване на местната традиция. Явно беше, че със старите времена са си отишли и старите традиции. А дали примерът на местното население за единство и в смъртта ще остане и върху потомците им…? Едва ли – те са на други места и други условия диктуват социалното им поведение[65]. Със село Душка е умряла[66] и една същинска клетка от някогашния неделим български организъм. Независимо от имената, независимо от религията, това село е било част от плътта на България…

Сега са останали само лешоядите, които още кръжат горе, на няколко километра над гробището – където е техният „Гозгун кая“[67].

Отново се връщаме в „Мектеп махала“, която има едно продължение нагоре в посока към билото. Под билото има едно старо селище, което не е проучено.

Нагоре по пътя има три извора (вриса), които също не са проучени, но заслужават внимание. Трите вриса са събрани под клоните на едно дърво – единият е обаче от горната страна на пътя, който минава между тях, а двата са под пътя. Погледнато срещу тях, на левия врис под пътя има нечетлив арабски надпис. Оставям обаче това проучване за други специалисти и продължавам нататък.

А пътят, който води нагоре към с. Паничково и разклона за с. Ночево, завива надясно и вече в гората стръмно води към връх „Св. Илия“, докъдето може да се стигне само пеша.

„Е, веднъж, някакви иманяри от Асеновград са се опитали да стигнат с булдозер, но не са могли“. Тук-таме, като наближихме върха, взеха да се виждат малки дупки, на-

[61] GPS координати на един от гробовете със кръстен знак, при гробището на с. Душка: N – 41° 51.731‘ (с. ш), E – 025° 10.594 (и. д.).

[62] Пример – Дургаджи Юзеир.

[63] Пример – гроба на Гюлю Мустафова.

[64] Като пример ще посоча едно погребение от 1953 г.: името беше изписано с български букви така „На**уи**м“ – закодирано като Наум и Наим: като махнеш „у“, става „Наим“; като махнеш „и“, става „Наум“. Освен това трябва да се каже, че в повечето случаи при надписите на мохамеданските гробове са се е използвала османотурската (при по-старите погребения) и турската писменост (при по-новите), а с българската азбука – когато се подсказва нещо. И в един от случаите това е било през 1953 г. – далеч преди „възродителния процес“.

[65] Някои от потомците (турци) бяха идвали наскоро и няколко гроба бяха с опреснени надписи с блажна боя. Не личеше обаче и християни да са идвали при техните покойници.

[66] А като си спомня, че в разни справочници пише, че „Душан, Душана, Душко е старинно пожелателно име: да има душа винаги, да живее“, какво ли да си помисля…

[67] Във всички туристически справочници, поради недоглеждане или незнаене на местния диалект, скалната гробница в местността се превежда като „Гузгун кая (Горящ камък) – на 3 километра източно от село Душка“. Във връзка с това искам да дам някои обяснения. Първо, гозгун значи лешояд – черен лешояд.. Пещерата „Газгун кая“ по данни на БФСп (Българска федерация по спелеология) е регистрирана за с. Ночево, община Черноочене. Картотекирана е под № 4377. По пътя към Газгун кая, откъм с. Душка има няколко шарапани из храсталаците. В землището на с. Китка, област Варна, също има една подобна местност – „Гозгун дере“.

правени от иманярите – покаже им нещо металотърсачът и те копнат… и така до върха. На върха е имало църква или параклис. И сега има.

Първият параклис (или църква) е заемал почти цялата заравнена част – по всяка вероятност е от византийско време. И малко да се разровиш, дори с ръка – излизат глина и парчета керамика. „На „Св. Илия“ излиза керамика с камиони“. Моят спътник ми разказва: „Тук съм идвал като дете, помня, два метра беше високо цялото това място, покрито с тикли, камъни, керамика и глина. Сега е два метра по-ниско. Иманярите ровят, изкарват монети и хвърлят камъните“. Към южната страна има добре оформена пътека от едри камъни, която стига до самия стръмен ръб на върха – при ясно очертана площадка във формата на голям гроб[68] с каменни блокове. Той пак си спомня: „Преди 33 години, да бях на 13 – 14 години, баща ми като дете винаги ми казваше да не стъпваме, да не пикаем отгоре – по принцип, нашият народ гледа да не тъпче, да не омърсява такива работи“. И „към склона на гроба са намирали златна чаша без дръжка, със кръстове“. Като ми го обясни така, смятам, че е било горната част на потир. Когато погледнах по източния склон, сякаш видях каменно стълбище, но само по няколко големи скали личаха следи от обработка. „Тук историята е по-дълбока и са намирани и каменни брадви, да запомниш!“. За да не забравя, си ги записах и тия думи[69].

Върнахме се през разкопките на непрофесионалните археолози – иманярите, за да разгледаме сегашния параклис:

На един каменен кръст, който е счупен на две и лежи на земята в олтара, можах да разчета, че е построен през 1908 г. и се казва „Св. Илия“[70]. Параклисът е с преддверие и там на земята върху цимента, докато е бил пресен, е написано „2000 г.“. През тази година християните от с. Искра, които са тукашни изселници, са го ремонтирали. Оттогава те идват всяка година на празника на Св. Илия и правят курбан на това място.[71]

Попитах свещеника на с. Искра какво правят, ходят ли и до гробищата в „Мектеп махала“. Попитах някои от потомците на изселените – знаят ли си историята… Никой обаче не можа да ми даде отговор на това: Какво ли е да се напусне бащината къща, родното село и защо разпилените потомци никога не се завръщат… Но Църквата учи да се молим и за тези, за които няма кой да се помоли.

През 2015 г. по време на Русалката задушница отново посетих с. Душка. Отидох на гробищата при „Гявурун пънар“ и отслужих панихида за всички погребани там – които са легнали гроб до гроб, брат до брат – без разлика на вяра, пол и народност. И въобще не искам да ми се задава въпросът, това канонично ли е, или не! Големият грях вече е сторен – в лицето на с. Душка ние сме забравили примера на нашите предци и сме погребали живата си памет. И по този начин сякаш сме по-мъртви и от мъртвите…

---

[68] GPS координати на предполагаемия гроб: N – 41° 36.858‘ (с. ш.), E- 025° 29.306 (и. д.).

[69] Сведенията са от Зейнур Мюмюн от близкото с. Ночево. Пояснение: връх „Св. Илия“ е по-близко до с. Ночево, отколкото до централната махала на с. Душка.

[70] Точният надпис е: „… (две малки букви, които не се четат) 1908 Год“ , след това и релефно издялан кръст (фонът е вдлъбнат) и надписът продължава: „пророк св. илия“ (буквите са с еднаква големина). Под тоя текст има още един надпис, от който личат само отделни букви.

[71] Мястото на сегашния параклис на връх „Св. Илия“ е със следните GPS координати: N – 41° 56.963‘ (с. ш.), E – 025° 07.242 (и. д.)

FIELD STUDY OF THE VILLAGE OF DUSHKA (NOTES AND REFLECTIONS)

Kamen Garenov

Abstract: The article is based on a field study in the village called Dushka, District of Kardzhali. The author reveals the old history of the deserted village along with the origin of its name. It also provides examples of local Christians and Muslims living side by side. This is the first study about this region.

Keywords: sarcophagus, Thracians, Turks, cemeteries, archeology, history, religion

Доц. д-р Георги Томов

Доц. Георги Томов е роден на 22.01.1979 г. в гр. Пазарджик. Дипломира се през 2004 г. към СФ на Медицински Университет – Пловдив. От 2006 г. до 2009 г. е редовен докторант и хоноруван асистент във ФДМ – Пловдив. Притежава специалност по „Оперативно зъболечение и ендодонтия“ от 2008 г. През 2009 г. защитава докторска дисертация и придобива научна степен „Доктор“. През 2011 г. е избран за редовен доцент, а от 2012 г. до сега е ръководител на отдела по „Орална Патология“ към Факултета по Дентална Медицина в гр. Пловдив. Доц. Г. Томов е председател на Комисията за организиране и провеждане на вътреуниверситетски научноизследователски проекти и член на Съвета по научноизследователска дейност на МУ – Пловдив.

Научните интереси на доц. Г. Томов са в областта на палеопатологията, биоархеологията, антропологията и история на медицината. Водещ изследовател е в 5 научноизследователски проекта и е реализирал оригинални научни изследвания, свързани с прилагането на иновативни методи в биоархеологията (SEM, PCR, ELISA, CT и др.). Автор е на над 40 пълнотекстови публикации в български и международни научни списания и съавтор на учебник по орална патология за студенти по дентална медицина. Научен ръководител е на две успешно защитени докторантури. Гост – лектор в редица чужди университети – Rey Juan Carlos, Мадрид, Испания (2011), Hadassah, Йерусалим, Израел (2013, 2015, 2016), Sapienza, Рим, Италия (2015), Showa, Токио, Япония (2013, 2015) и др. Лектор на различни национални и международни научни конгреси по палеодонтология, история на медицината, орална патология.

Доц. Г. Томов е член-учредител на Научния център за история и археология на войната (2015), член на международната асоциация по палеодонтология (IAPO), Европейската асоциация по орална медицина (EAOM), световната федерация по лазерна дентална медицина (WFLD), член на редакционната колегия на списание Stomatologia (Полша) и др.

ПАЛЕОПАТОЛОГИЧНИ ДАННИ ЗА СРЕДНОВЕКОВНОТО НАСЕЛЕНИЕ НА ПЛОВДИВ ПО ДАННИ ОТ НЕКРОПОЛА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТ „ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА“

Георги Томов

Tempora et conditiones vitae et laboris hominis mutantur, sed et morbi mutantur

Анотация: Палеопатологичните проучвания са важна опорна точка при цялостната био-социална реконструкция на древните популации. Цел на настоящето изследване е да проследи разпространението и честотата на някои заболявания в средновековния Пловдив въз основа на палеопатологичните находки от 51 погребения, разкрити в некропола на обект „Епископска базилика“. Резултатите показват разпространение и честотата на редица социално значими заболявания в средновековния Пловдив, съпоставими със синхронни популации от други части на страната. Част от наблюдаваните патологични изменения могат да бъдат свързани със специфична трудова дейност, нарушения в храненето и с различни фактори на околната среда, което допълва представата ни за начина на живот на отделните индивиди. Редица находки, предимно на преживени травматични наранявания, илюстрират и медицинските познания и практики на епохата.

Ключови думи: Средновековие, Пловдив, некропол, палеопатология

Раннохристиянската епископска базилика на Филипополис е ситуирана в централната градска среда на античния град и е била една от най-важните обществени сгради за късноантичното население. Базиликата е построена през втората половина на IV в. и с преустройства функционира до края на VI в., когато е разрушена вероятно от земетресение.[1] След разрушаването на базиликата върху останките ѝ възниква некропол, един от най-големите проучени в Пловдив. Проучването на паметника и некропола протича на два етапа – 80-те години на XX в. с научен ръководител Елена Кесякова и през 2016 – 2017 г. с научен ръководител Жени Танкова. От първия етап на про-

[1] Е. Кесякова, Раннохристиянска базилика от Филипопол. – В: *Известия на музеите в Южна България*, 15, 1989, 113 – 127.

учванията са разкрити 102 гроба, които не са били обект на антропологични изследвания. Анализът на проучените гробни съоръжения, на ориентацията, позицията на скелетите и накитите дава основания на проучвателите да датират некропола в широки граници – края на VI – XII в.[2]

Антропологичният материал, съпътстващ проучването на археологическите обекти, предоставя богата информация на широк кръг специалисти.[3] В този смисъл цялостната интерпретация на археологическия комплекс, включващ човешки костни останки, е немислима без данните от антропологичната експертиза.[4] За целите на антропологичното проучване са разработени редица методи, основаващи се на морфологичните особености на костите от краниалния и посткраниалния скелет, даващи възможност за определяне на пола, възрастта при настъпване на смъртта на индивида, за характеризиране на антропологичния тип и физическото развитие, както и за отчитане на различни патологични изменения.[5] Палеопатологичните проучвания са важна опорна точка при цялостната био-социална реконструкция на древните популации.[6] От една страна, палеопатологичните находки показват разпространението и еволюцията на редица патологични процеси. В голям брой от случаите морфологичните промени по костите са свързани с жизнените условия, най-вече с нарушения в храненето, с трудовата дейност и с различни фактори на околната среда, което позволява, от друга страна, да се правят изводи за бита и социално-икономическото положение на изследваната популация[7].

Редица изследователи проучват палеоантропологичните и палеодемографски данни за населението на средновековна България, като установяват, че в популациите от XI – XII в. започва процес на преодоляване на неблагоприятните тенденции от ранното Средновековие и подобряване на условията на преживяемост.[8] Установяват се обаче и големи отклонения от разпределението на средните стойности в отделните серии, което се обяснява с динамичните военно-политически и икономически пертурбации на епохата.[9],[10] Средновековният Пловдив неизменно попада във водовъртежа на тези събитията, което прави града особено интересен за антропологични проучвания. Разнородният етнически състав, интензивността на военните действия, динамичните социално-икономически промени и природни бедствия предполагат специфичен облик на палеоантропологичните и палеодемографски данни за средновековния Пловдив. Броят на регистрираните и частично проучени градски некрополи е значителен.[11] Вероятно обаче, поради християнския обред и липсата на инвентар, интересът към тях е слаб, голяма част не са публикувани

[2] Е. Кесякова, Р. Иванов, Средновековен некропол върху Епископската базилика на Филипопол – В: *Годишник на Регионален археологически музей* – Пловдив 2012, 300 – 309.

[3] Й. Йорданов, *Наръчник по антропология за медици и стоматолози*, Унив. Изд. „Св. Климент Охридски", София, 1997.

[4] Й. Йорданов, *Практическа антропология за археолози*, Изд. ДИОС, София, 1999.

[5] В. Алексеев, *Остеометрия. Методика антропологических исследований*, Москва, 1966.

[6] Сл. Чолаков, П. Боев, Н. Кондова, Палеопатологични данни за средновековното българско население. – В: *Интердисциплинарни изследвания* (II), София 1978, 16 – 25.

[7] В. Русева, Антропологични данни за промените в смъртността и продължителността на живота на територията на България от неолита до късното средновековие. *Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор"*, София 2013.

[8] V. Russeva, Human Life Span and Mortality in Bulgarian Medieval populations from XI – XII c. AD (based on anthropological material) – In: *Papers on Anthropology*, Tartu 2002, 11.

[9] V. Russeva, Paleodemographic data about middle age populations from South-West Bulgaria. *Journal of Anthropology*, 2000, (3)209 – 218.

[10] А. Данчева-Василева, *Пловдив през Средновековието IV – XIV в.*, АИ „Проф. Марин Дринов", София 2009.

[11] К. Станев, И. Топалилов, Късносредновековен некропол в Пловдив, В: *Годишник на Регионалния археологически музей Пловдив*, 12, 2014, стр. 361 – 380.

или биват сумарно представени, без каталог и/или антропологично изследване.[12]

Цел на настоящето проучване е въз основа на палеопатологичните находки да се проследи разпространението и честотата на някои заболявания в средновековния Пловдив. Изследваният антропологичен материал произлиза от разкрити при редовни археологически разкопки човешки останки от обект „Епископска базилика“, (ръководител Жени Танкова; 2016), датиран IV – V в. и бележещ по-късен период на употреба като некропол (край на X – XII в.). Изследвани са общо 51 скелета, от които 41 са на израснали индивида (над 20 години).

Задачите на изследването включваха търсене на данни за патологични изменения по костите и зъбите, тяхното описание и интерпретация. Остеологичният материал е проучен макроскопски и рентгенологично по общоприетите методи.[13] За решаване на поставените задачи са използвани съвременните и утвърдени методи на палеопатологичния анализ.[14] Данните се регистрират в изготвен за целта „Фиш за палеоантропологично изследване“.

Общо, скелетният материал се оценява като силно деструктиран, като от цялата серия, само скелетите на 13 индивида могат да се определят като цялостно представени. Погребалният обред е християнски, чрез инхумация в посока изток-запад и характерна поза на трупополагане. Част от материала произхожда от погребални ями. Патологични изменения можаха да бъдат проследени детайлно само при по-запазените скелетни останки, като и при тях фрагментарното им състояние не позволява установените белези да се считат за изчерпателни при възстановяване на здравния статус на популацията.

Най-често срещани и най-добре проучени са дегенеративно-дистрофичните поражения на костно-ставния апарат на гръбначния стълб – хронично протичащите спондилози и спондилоартрози. Те се считат и за едни от най-древните заболявания на човека.[15] Данните за развитието на дегенеративно-дистрофични изменения по костите и ставните повърхности представя непълен запис на засегнатостта на популацията, като общо бяха дефинирани две групи – съответно на липса/наличие на спондило-артрозни изменения на прешлен/и от някой от секторите на гръбначния стълб, и на липса/наличие на артрозни изменения, регистрирани на кост или фрагмент от кост, съставляваща някоя от ставите на крайниците. При проучените от нас скелети, измененията са локализирани обикновено в торако-лумбалния отдел на гръбначния стълб, с по-голяма честота при мъжете във възрастта от 40 до 60 години и приблизително еднаква честота при двата пола след 50 години. При повечето преобладават леките и средно тежките форми. В единични случаи се наблюдават дифузни форми на деформираща и в същото време анкилозираща спондилоартроза. Морфологичната картина показва разнообразни изменения – от малки, с размер няколко *mm* шипове до големи клюновидни екзостози и мостовидни вкостявания между съседни прешленни тела (**Фиг. 1. А, Б, В и Г**).

Честотата на деформиращите спондилози при изследваната популация достига до 15% (за сравнение, обобщените данни на Сл. Чолаков и съавт. за честотата на деформиращите спондилози при средновековни популации от други части на България, варират между 12% и 35%).[16] Това може да се свърже със специфични професионални увреждания (тежък физически труд), като се има предвид, че изследваното средновековно население е живяло при сравнително тежки социално-битови условия, за което свидетелстват останалите патологични находки и палеодемограф-

[12] Г. Грозданова, Населението на Южна България VI – IX в. (по археологически данни). *Дисертация За присъждане на научната и образователна степен „доктор“*, София 2011, стр. 24 – 25.

[13] Й. Йорданов, *Наръчник по антропология за археолози*, УИ „Св. Климент Охридски“, София 1996.

[14] A. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin, *The Cambridge encyclopedia of humanpaleopathology*. Cambridge University Press, 1998.

[15] Д. Рохлин, *Болезни древних людей*, Москва – Ленинград, 1965.

[16] Сл. Чолаков, П. Боев, Н. Кондова. Палеопатологични данни за средновековното българско население. – В: *Интердисциплинарни изследвания* (II), София 1978, 18.

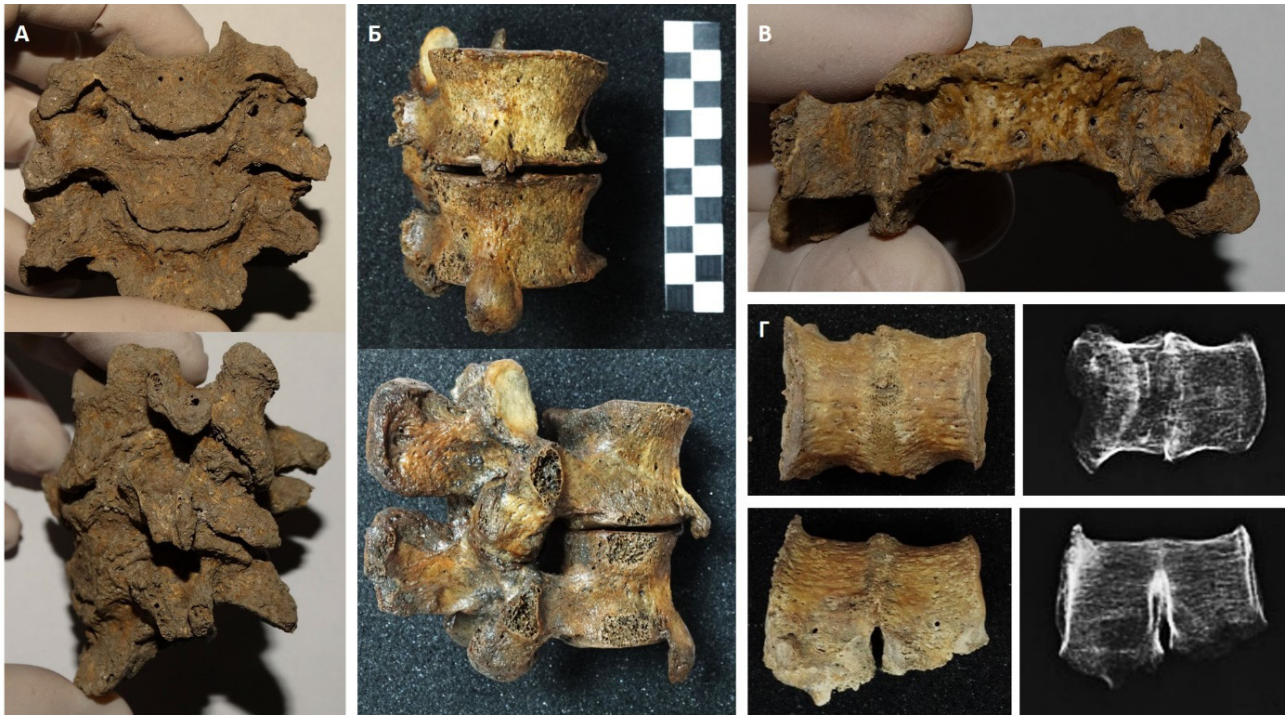

Фиг. 1. *Дегенеративно-дистрофични поражения на костно-ставния апарат на гръбначния стълб.* ***А*** *– деформираща лумбална спондилоза – фас и профил (Гроб №9);* ***Б*** *– големи остеофити по ръбовете на прешленните тела – фас и профил (Гроб №25);* ***В*** *– деформиран лумбален прешлен с остеофити (Гроб №9) и* ***Г*** *– спондилоза и частично синостозиране на телата на два от торакалните прешлени – фас и профил с рентгенографии (Гроб №28)*

ските данни (по непубликувани данни на автора). При единични скелети се срещат локални спондилози, обхващащи само два или три съседни прешлена, както и телца на Шморл, вероятно като посттравматична реакция.

На второ място по честота стоят дегенеративно-дистрофичните поражения на големите и малки стави на крайниците. При повечето скелети се наблюдават незначителни морфологични изменения – уплътняване на ставните ръбове, с неголеми костни разраствания и шлифоване на ставните повърхности. Единичните тежки форми са по-често резултат на първично травматично увреждане. Получените резултати са по-близо до долната граница на разпространение и честотата на дегенеративно-дистрофичните поражения на костно-ставния апарат при средновековни популации от други части на страната.[17]

Втората група заболявания, чиито последици се срещат сравнително по-рядко, са възпалителните процеси. Като ограничен възпалителен процес от специфичен причинител наблюдавахме три случая на туберкулозен спондилит на торакалните прешлени. Телата на прешлените са частично синостозирали, с белези за хиперваскуларизация (представена от новообразувани отвори), остеолитични огнища и порьозност. Процесът обаче не може да бъде считан за окончателно завършен, тъй като се откриват фистулни ходове, а рентгеновото изследване показва участъци на деструкция и на уплътнение. По-чести находки при изследвания остеологичен материал са възпалителните процеси, възникнали като усложнения на травми – остеомиелит при фрактури на дългите кости, посттравматични артрити и периостити.

Третата голяма група патологични находки са последиците от травми. Наблюдавахме травматични повреди на черепа и посткра-

[17] Сл. Чолаков, П. Боев, Н. Кондова. Палеопатологични данни за средновековното българско население. – В: *Интердисциплинарни изследвания* (II), София 1978, 19.

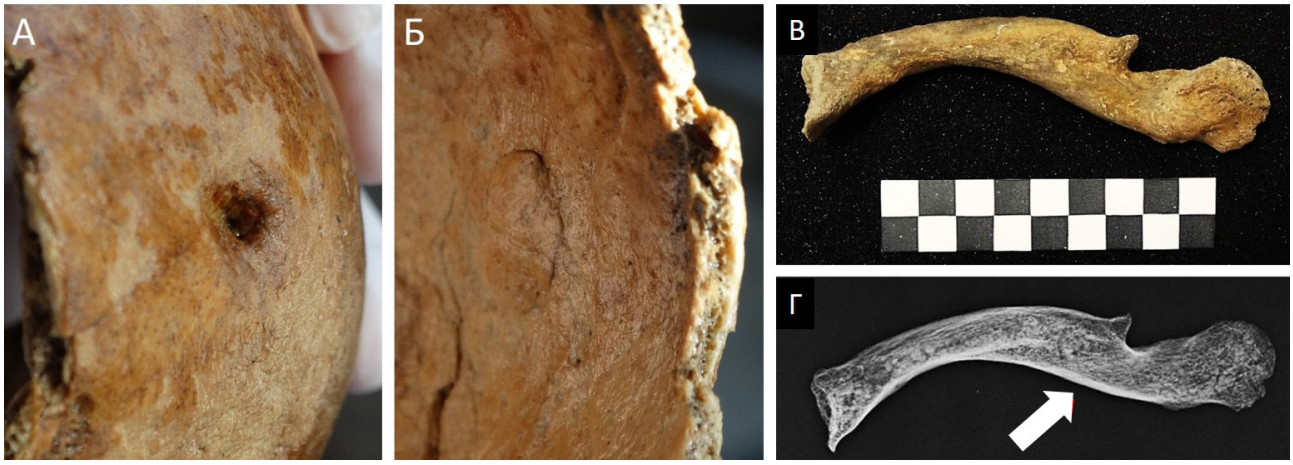

***Фиг. 2. А –** Преживяна импресионна фрактура на париеталната кост (dex.); **Б** – Вижда се масивен калус, който проминира навътре от lamina interna; **В –** Фрактура на лявата ключица, заздравяла неправилно; **Г** – на рентгеновата снимка се вижда дислокация на фрагментите, скъсяване и изразена периостална реакция (стрелка). Гроб №9*

ниалния скелет, които в повечето от случаите показват белези на оздравителен процес. Най-често срещахме фрактурите на ключиците, на дългите кости на крайниците, на ребрата и по-рядко на черепа. Въпреки, че възрастовото и полово разпределение на погребаните в некропола да сочи, че той е мирновременен, някои особеностите на повредените костни повърхности позволяват да се разпознае употребата на различни видове оръжие (посечни костни рани с гладки ръбове, гладки стени и остри ъгли, както и по-обемни компресионни фрактури, причинени от удар с тъп предмет). Подобни находки са докладвани и от С. Чолаков и съавт., които представят данни за 13 средновековни некропола от територията на България.[18] Единици от намерените фрактури са оздравели оптимално, без значително разместване на фрагментите и с добре образуван остеопериостален калус, което предполага известни медицински познания (обезболяване, имобилизация и шиниране на крайника, лечение на откритите рани и др.). Прави впечатление обаче, че голяма част от счупванията са били усложнени с хроничен възпалителен процес (най-често периостити и осифициращи фиброзити). (**Фиг. 2. А, Б, В и Г**)

В отделни групи обособихме вторичните костни изменения, дължащи се на екзогенни и алиментарни фактори. От вторичните костни изменения интерес представляват двата случая с остеопороза на горната орбитална стена, т.н. *cribra orbitalia*. За установяване на *cribra orbitalia* бяха включени достатъчно запазени орбити от черепите на 5 индивида в детска възраст и 10 израснали, които предоставиха достатъчно запазен материал за проследяване на наличие/липса на белега. В изследваната от нас серия не констатирахме *cribra orbitalia* при подрастващи. При израсналите *cribra orbitalia* се установява единствено на черепните останки на две жени в млада възраст, *Adultus* (20 – 40 години) (**Фиг. 3.**). В литературата най-често това състояние се свързва с анемия, чревна паразитоза, която води до вторична анемия, а също малария или таласемия.[19] Изглежда за отделните възрастови групи трябва да се търси специфична етиология. Някои автори отдават разпространението на *cribra orbitalia* при децата от първа детска възраст (*Infans I*) на недостиг на желязо в храненето на детето в кърмаческа възраст.[20] Наличието на изменението при индивиди на възраст над 3 – 4 години, от една страна, може да се обясни отново с дие-

[18] Пак там, стр.21

[19] P. Walker, et al. The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis. *Am J Phys Anthropol*. 2009 139(2): 109 – 25.

[20] P. Stuart-Macadam, Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition. *Am J Phys Anthropol*. 1985 66(4): 391 – 8.

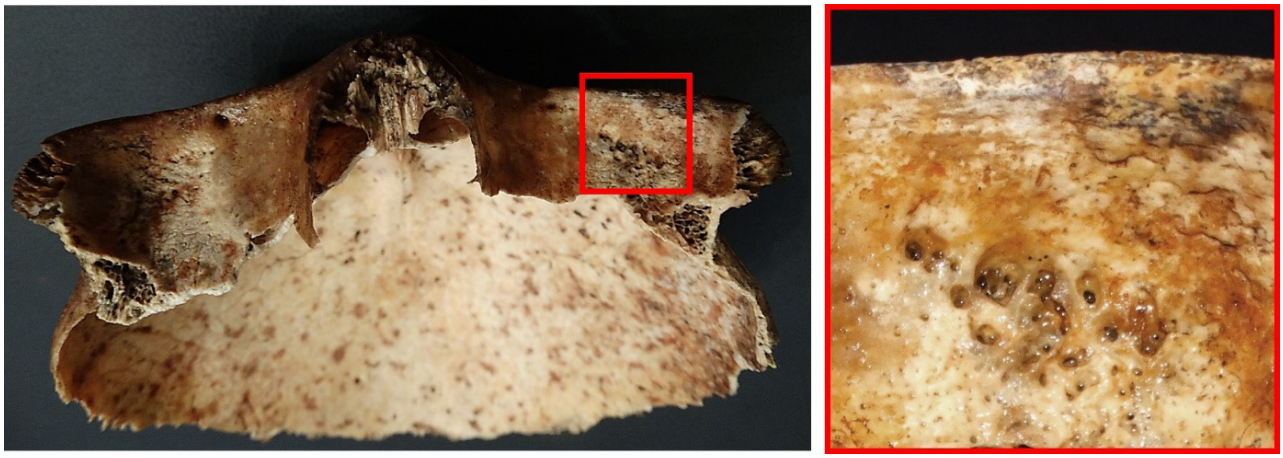

Фиг. 3. *По орбиталния свод двустранно е констатирана cribra orbitalia (без трабекуларни остеофити), което е белег за хронична анемия. (Гроб №13)*

тарен дефицит, свързан с приемане на храни, бедни на желязо, а от друга с вродена хемолитична анемия.[21]

Според нас, полово свързаното разпределение на *cribra orbitalia* при израсналите индивиди (над 20 години) единствено при жени в относително млада възраст, по-скоро би следвало да се обясни със състояния на кръвозагуба при тях, вследствие на патологично протичащ менструален цикъл или при честа бременност.

Подчертан интерес при биологичната реконструкция предизвикват и палеоодонтологичните проучвания.[22] Състоянието на зъбно-челюстния апарат беше проследено върху 51 фрагментарни и пълни съзъбия в съответните категории на млечно, сменящо се и постоянно съзъбие. Проучването на денталния статус показа богата и разнообразна патологична картина. (**Фиг. 4. А, Б, В, Г, Д и Е**) На първо място се установяват разпространените заболявания на зъбно-челюстния апарат, свързани със зъбния кариес и усложненията му. Полово-възрастовото разпределение на находките се проследи след като бяха дефинирани три групи: А) Незасегнати от кариес: 13 индивида (25,49%); Б) Случаи на засегнатост на зъба от кариес, усложнение, развитие на абсцес до деструкция на зъба до корен: 38 индивида (74,51%); В) Загубени приживе зъби: 29 индивида (56,86%). Общо се установява характерното за индивидите в по-напреднала възраст по-често засягане от зъбно-челюстни изменения, свързани с развитие и усложнение на зъбен кариес, докладвано и от други автори.[23] Тенденцията се установява както при мъжете, така и при жените, като почти всички индивиди над 40 годишна възраст са засегнати. Често се установява сериозна патология – деструкция на зъбите до корен, със съответното развитие на околокоренови кисти и загуба на зъби.

Установява се и по-висока засегнатост при мъжете – от по-млада възраст, в по-голяма честота и с по-напреднал патологичен процес. Изследваните от нас млечните зъби са рядко засегнати от кариозен процес. Кариесът на постоянните зъби се явява още в групата *Juvenes* (14 – 22 години), значително се увеличава в групата *Adultus* (22 – 39 години) и достига максимум в групата *Maturus* (40 – 60 години). В старческа възраст (над 60 години) са проявени късните последици на кариеса – корени, усложнения в подлежащите на зъба тъкани (грануломи и радикуларни кисти) и *ante mortem* загубени зъби пълно обеззъбяване. За сравнение, през епохата на късното

[21] Пак там, стр. 394

[22] П. Боев, Д. Маслинков, Зъбно-челюстна палеопатология у нас. – В: *Известия на Института по морфология*, 1961 4: 241 – 258.

[23] Пак там, стр. 253.

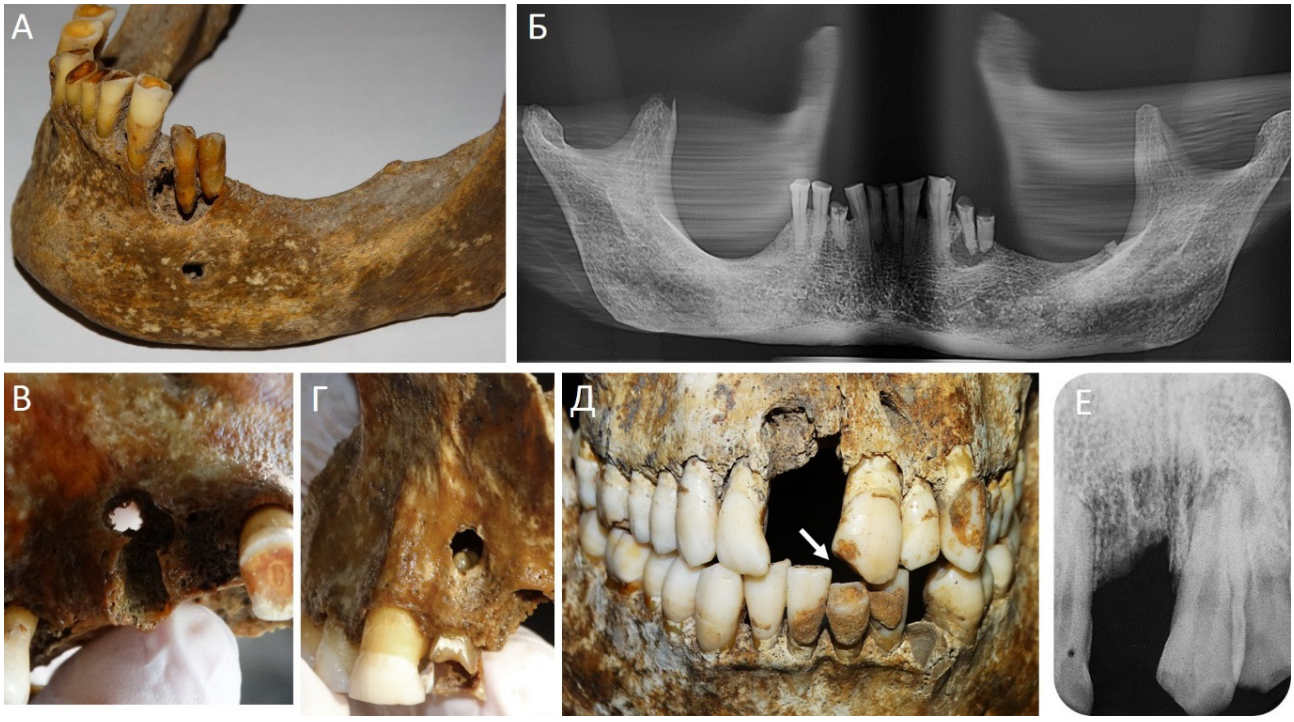

Фиг. 4. А – *Напредналото изтриване на зъбните повърхности и авансирал кариес са причина за развитието на околокоренова киста (cysta radicularis) около зъб 34 с разрушаване на lamina corticalis на долночелюстната кост;* ***Б*** *– Рентгенов образ. (Гроб №9);* ***В*** *– Патологична комуникация между максиларния синус и алвеолата на зъб 15;* ***Г*** *– cysta radicularis на зъб 24. (Гробна яма №7);* ***Д*** *– Антагониращите зъби 21 и 31 са с патологична абразия на режещите ръбове (стрелка), като абразивните фасетки не кореспондират със степента на абразия на останалите зъби;* ***Е*** *– Рентгенов образ на същия зъб – периапикална лезия с резорбция на апекса. (Гроб №28)*

средновековие кариозната поразеност е значително по-висока.[24]

Повечето от съзъбията са обложени със зъбен камък, наслоен както по лингвалната, така и по букалната повърхност на зъбите. Послаби или по-напреднали пародонтални изменения на алвеоларните израстъци показват почти половината от всички постоянни съзъбия. От аномалиите в броя и разположението на зъбите наблюдаваме единични случаи на ротирани зъби и ретинирани трети молари. В изследваната серия не отчетохме фрактури на челюстите, но при три случая имаме данни за одонтогенен остеомиелит и/или максиларен синуит. (**Фиг. 4. В, Г**)

Интерес представляваше и един случай на млад индивид от мъжки пол с интактно съзъбие, при който бяха констатирани локализирани некариозни увреждания (под формата на абразивни фасети, достигащи дентина) на зъб 21 и съответния му антагонист, което може да се обясни с въздействието на хронични механични фактори от професионалната среда (обущар, дърводелец, стъклодув). (**Фиг. 4. Д, Е**)

В специализираната литература Turner и Anderson съобщават за възможна връзка между професията и съществуващите некариозни

[24] Сл. Чолаков, П. Боев, Н. Кондова, Палеопатологични данни за зъбно-челюстните заболявания на средновековното население по Българските земи. – В: *Сборник Материали от Втори национален конгрес по история на медицината (1 – 4 ноември 1985 г., Велико Търново, България)*, Велико Търново, 272 – 274.

увреждания на фронталните зъби.[25] При огледа на останките на 70 възрастни индивида от некропола на средновековен Кент, авторите се натъкват на 30 – 40 годишен мъж със значителна зъбна абразия. Авторите отбелязват сериозни промени при предните зъби, както в горната, така и в долната челюст. Въпреки, че първото предположение, че абразивните промени по зъбите са свързани с пушене на глинена лула, при съпоставяне на дефектите на зъбите с гвоздеи е открито перфектно съответствие. Авторите предполагат, че мъжът е бил дърводелец, което обяснява локализацията на зъбните промени, свързана с навик за задържане на гвоздеи със зъбите по време на работа. Хипоплазия на емайла се установява при зъби на 6 индивида (от обхванатите в изследването съзъбия, цялостно и фрагментарно представени с повече от половината от зъбите, на които можа да се отчете наличие/липса на белега). Тези случаи представляват 12,26% от изследваните за наличие на белега съзъбия. Развитието на този белег в детска възраст се интерпретира като индикатор за прекарани периоди на здравословни проблеми в развитието на индивида (тежки метаболитни нарушения, инфекциозни заболявания с фебрилни епизоди и др.)[26].

Заключение

Изследваният остеологичен материал илюстрира различни фази от развитието на патологичните процеси, а в някои случаи и изхода от тях. Описаните находки дават представа за разпространението и честотата на редица социално значими заболявания в средновековния Пловдив. По отношение на дегенеративно-дистрофичните поражения на костно-ставния апарат, серията показва относително благоприятна честота и полово-възрастово разпределение на засегнатите индивиди, при сравнение със синхронните популации от Средновековието.[27] В отделна група бяха обособени вторичните костни изменения, дължащи се на травматични, екзогенни и алиментарни фактори. Палеопатологичното проучване на зъбно-челюстния апарат на средновековното население на Пловдив показва нарастване на кариозната поразеност, като в сравнение с късното Средновековие и настоящето, резистентността на твърдите зъбни тъкани остава все още по-голяма.[28]

Наблюдаваните патологични изменения, свързани със специфични влияния на средата и условията на бит и труд, дават възможност да се допълни представата ни за начина на живот на отделните индивиди и да се прецени социално-икономическото им състояние. Отделни находки, предимно на преживени травматични наранявания, илюстрират и медицинските познания и практики на епохата.

Благодарности: *Изказвам своята благодарност на Гл. ас. д-р Николай Сираков от катедра „Образна диагностика“ на МУ – Пловдив и д-р Георги Манчев, специалист по Ортопедия и травматология.*

[25] G. Turner, T. Anderson, Marked occupational dental abrasion from medieval Kent. *Int. J. Osteoarchaeol*., 2003, 13: 168 – 172.

[26] V. Russeva, Distribution of Enamel Hypoplasia – new Perspectives for Interpretation of the Anthropological Material from Archaeological Sites in Bulgaria (preliminary results). *Интердисциплинарни изследвания*, 2010, 22 – 23.

[27] Сл. Чолаков, П. Боев, Н. Кондова. Палеопатологични данни за средновековното българско население. – В: *Интердисциплинарни изследвания* (II), София 1978, 16 – 25.

[28] П. Боев, Д. Маслинков, Зъбно-челюстна палеопатология у нас. – В: Известия на Института по морфология, 1961 4:241 – 258.

PALEOPATHOLOGICAL DATA FOR THE MEDIEVAL POPULATION OF PLOVDIV ACCORDING TO NECROPOLIS FINDINGS AT ARCHEOLOGIGAL SITE „BISHOP BASILICA“

Georgi Tomov

***Abstract**: Paleopathological studies are an important reference point in the overall bio-social reconstruction of the ancient populations. On the one hand, the paleopathological findings show the prevalence and evolution of a number of pathological processes. In a large number of cases, the morphological changes in bones and teeth are relevant to living conditions, mostly with malnutrition, occupational and environmental factors, which allows, on the other hand, to draw conclusions about the life and the socio-economic situation of the studied population.*

The aim of the present study is to track the incidence and frequency of certain diseases in Medieval Plovdiv on the basis of the palaeopathological findings from 51 burials, excavated from the necropolis at the „Bishop Basilica“ archaeological site.

The results show prevalence and incidence of degenerative-dystrophic lesions of the bone-joint apparatus in Medieval Plovdiv, comparable to the synchronous populations from other parts of the country. The secondary bone changes were separated into additional group according to the identified traumatic, exogenous and alimentary causative factors. The study of the dental status showed an abundant and variable pathological pattern. Generally, the predominant diseases of the dental-jaw apparatus are associated with tooth decay and its complications. One of the examined dentition pointed out a possible link between the professional occupation and the localized abrasion of the frontal teeth. A part of the observed pathological changes, mostly of traumatic injuries and fractures, illustrate the medical knowledge and practices of the time.

Key words: Middle Ages, Plovdiv, necropolis, paleopathology

ЗА ТАКА НАРЕЧЕНИЯ „САМУИЛОВ НАДПИС“ ОТ СЕЛО САМУИЛОВО, БЛАГОЕВГРАДСКА ОБЛАСТ

Георги Митрев

Анотация: Историята с така наречения „Самуилов надпис“ от с. Самуилово, Благоевградска област, се разгоря с пълна сила в медиите през пролетта на 2004 г. В сложен словесен сблъсък се оказаха сравнително за кратко, но запомнящо се, Божидар Димитров (директор на НИМ – София), Лазар Причкапов (тогава кмет на Община Благоевград) и хора от полицията, прокуратурата и музея в Благоевград и някои други историци и археолози. За мен тази история има съществена предистория и, въпреки че тогава успях да избегна медийната изява, сега ми се струва необходимо да споделя за своето „присъствие“ в нея и за резултатите от предприетите издирвания, тъй като междувременно този „паметник“ навлезе и в научното пространство.

Ключови думи: Самуилов надпис, епиграфика, средновековие, история.

Някъде през м. март 2004 г. по телефона ми позвъни Кирил Грънчаров от музея в Благоевград (по онова време неговата съпруга – Камелия Грънчарова, беше директор на музея). Бяхме се запознали година и половина по-рано на една конференция в гр. Сандански, където докладвах латинския надпис на император Галерий и цезар Максимин Дая, от който се установи името и местоположението на античния град Хераклея Синтика. Не това беше причината за разговора ни обаче, както се оказа, а епиграфски паметник, който полицията открила в едно лице, което настоявало, че този надпис е направен от него и че аз съм го виждал преди много години. Спомена ми и имената му – Стамен Василев, мой стар съученик от 8 до 10 клас в ЕСПУ „Васил Левски“ в с. Коларово, Благоевградска област. Нямаше как да откажа на поканата да ме командироват за сметка на музея и да видя паметника, защото колегите бяха видимо под силен натиск от страна на кмета Л. Причкапов. Последният беше насрочил пресконференция след няколко дни, на която трябваше да се огласи за откриването на уникален надпис. Притесненията на К. Грънчаров и ръководството на музея се усилваха и от факта, че дарителят на паметника – Стамен Василев, упорито настоявал, че лично е изписал текста като ученик, а още и от твърдението му, че аз съм виждал този паметник преди около 20 години. Така поднесената информация, неочаквано и по телефона, за мен беше доста изненадваща. Въпреки всичко приех предложението, отчасти от любопитство, отчасти от съпричастност към колегите в музея.

В компанията на двама мои приятели от Пловдив, ден-два по-късно се озовахме

в музея в Благоевград. Във фоайето на служебния вход ни посрещна К. Грънчаров. Там дойдоха малко по-късно и Стамен Василев от с. Самуилово и Димитър Сайменов от с. Коларово, първият от които не бях срещал поне от 15 години. Силно развълнувани, и двамата се надпреваряха да ми припомнят кога съм виждал този надпис и разни подробности около случката, но на момента аз не можах да си спомня нищо съществено. Говореха ми и припомняха за неща, които се бяха случили вероятно около 1984 г. или 1985 г., някъде във времето между пети и седми клас, а оттогава бяха изминали доста години. К. Грънчаров ми показа и плочата с надписа, който по-скоро имаше вид на графит, отколкото на грижливо оформен и изписан епиграфски паметник (Обр. 1). Разгледах го внимателно, като се опитвах да си го припомня. В крайна сметка му казах, че наистина имаше една случка с един надпис, но беше минало много време и не мога да кажа нещо категорично за автентичността му. К. Грънчаров ми сподели, че му е необходима експертна оценка и смята да поиска такава от ст.н.с. д-р Стефан Смядовски, но са необходими и още специалисти. Аз му предложих още няколко имена на медиевисти – историци, археолози и епиграфи. Така общо взето приключи срещата ни и повече не сме се виждали.

Докато пътувахме от Благоевград за Пловдив, в размисли за случката от преди години и за плочата, постепенно си припомних доста детайли и подробности, които с годините бях забравил. Побързах да ги разкажа на К. Грънчаров по телефона още същата вечер, за да помогна, ако има възможност да се изясни ситуацията. Още повече, че на този етап никой от научните среди и медиите не знаеше за надписа и се чувствах отговорен, за да се установи истината. Оставаха два-три дни до пресконференцията на кмета Л. Причкапов, когато медиите очаквано щяха да гръмнат.

Някъде около лятото на 1984 г. или 1985 г. се запознах с близнаците от с. Самуилово Пламен и Стамен Василеви. Малко по-късно станаха и мои съученици и знаеха добре, още преди това за моите особени интереси към историята и археологията. В една местност между селата Коларово и Самуилово, където при прокарването на канал и черен път верижна машина беше разпиляла стотици медни византийски монети, много деца от двете села ходеха на групи и събираха от въпросните „стари пари“, каквито едва ли някой преди това беше виждал. Някои ги предавахме в музея в Петрич, а други стигнаха и до музея в Благоевград или се разпиляваха по селските къщи. По онова време иманяри общо взето нямаше, но имаше колекционери-нумизмати, а и беше съвсем нормално и естествено да предадеш намерени старинни предмети в музея. Така ни възпитаваха и учеха в училище, а ние, няколко ученици, които бяхме направили кръжок по история в училището под ръководството на учителя Георги Гоцков, си мечтаехме да направим музейна сбирка в с. Коларово. На това място се запознах с близнаците чрез Д. Сайменов и по това време ме заведоха веднъж у тях, за да ми покажат един старинен надпис, а също и някакви стари зидове в близост до селото им.

На двора, съвсем до входната врата на къщата на Пламен и Стамен, имаше лимоново дръвче, засадено в някакъв голям съд, а под него един плочест камък. Момчетата ми показаха тази плоча и старинния надпис върху нея. Не мога да кажа доколко съм схванал смисъла на написаното, освен името Самуил. Възхитен от надписа, напълно сериозно и без много да се замисля, им казах, че тази плоча трябва веднага да се предаде в музея в Петрич. Недоумявах, когато започнаха да ми се смеят. Оказа се, че това е било една шега, а и аз сякаш не бях първият, който се беше хванал на нея. Твърдението им, че те са изписали този текст, първоначално ми изглеждаше напълно невероятно. Наложи се да ми обяснят подробно как точно са го направили. Гледали от учебника. Единият издълбал един кръст, после името на Самуил и още един кръст, а другият близнак пък добавил остана-

лите редове от текста. Направили и още един по-голям кръст, имали и други намерения, но не успели да довършат творението си. Така, твърдението им, както звучеше напълно невероятно в началото, постепенно ставаше все по-правдиво и обяснимо. Особено след като показаха и длетото, с което са дълбали, направено от бутало от двигателя на лека кола „Жигула“. Не пропуснаха да пояснят дори и от коя страница на Учебника видели картинката с надписа и разни други подробности. Изглежда наскорошната 1300 годишнина на България, патриотичните чуства на Пламен и Стамен и желанието им да се пошегуват така ги бяха вдъхновили, че бяха направили един „паметник“, който в ученическите им години щеше да служи за шеги със съученици и познати, но след време щеше на тях самите да им изиграе лоша шега.

Почти 20 години по-късно, накратко разказах тази история на К. Грънчаров по телефона, но все пак оставих той да прецени дали да им повярва или не. И за мен оставаше някаква нотка на съмнение дали е възможно наистина двама ученици в 5 – 6 клас да изпишат подобно нещо. Оставаше да се провери. Докато скоро медиите наистина „гръмнаха“ с открития „царски надпис на Самуил“,[1] представен на пресконференция в Благоевград, аз реших да видя за себе си, има ли някъде в учебника по история такъв текст, който може да бъде преписан. За науката е известно кои са каменните надписи, свързани със Самуил, и сред тях няма такъв, но си мислех, че може да са видели и използвали нещо друго. Още повече, че имах бегъл спомен, че още при шегата, която си направиха с мен, те ми показаха някакъв учебник, от който са преписвали. Стамен Василев категорично и сега (към 2004

[1] М. Йосифов, Уникалното откритие, *News bg*, 29.03.2004 https://news.bg/curious/unikalnoto-otkritie-kamakat-dokazvasht-samuil-samodarzhets-balgarski.html (достъпен 29 април, 2017); Благоевград на крак в защита на камъка на Самуил, *в-к Сега*, 30 март 2004 г., бр. 74 (1958), год. VII, 1; Вл. Симеонов, Иманяр крие царски камък на Самуил, *в-к Стандарт*, 30 март 2004 г., бр. 4035, год. XI, 2; З. Живкова, Плочата трябвало да бъде натрошена, *в-к Стандарт*, 30 март 2004 г., бр. 4035, год. XI, 2; Намерили антиката до селска църква, *в-к Стандарт*, 30 март 2004 г., бр. 4035, год. XI, 2; Р. Харалампиева, Това е шамар за Скопие. Божидар Димитров, шеф на Националния исторически музей, *в-к Стандарт*, 30 март 2004 г., бр. 4035, год. XI, 2; Св. Василева, Плоча на цар Самуил скара полиция и музей. Историци в Благоевград се барикадирали и отказали да предадат находката, *в-к Труд*, 30 март 2004 г., год. LXVIII, бр. 89 (19049), 4; Спасиха камък на цар Самуил, *в-к Стандарт*, 30 март 2004 г., бр. 4035, год. XI, 1; Надпис на Самуил, *Агенция „Фокус“*, 30 март 2004 г. http://www.omda.bg/public/bulg/news/Bulgaria%20news/Samuil.htm (достъпен 29 април, 2017); Причкапов и Божидар Димитров се скараха за граничен камък от времето на Самуил, *Mediapool*, 30.03.2004 http://www.mediapool.bg/prichkapov-i-bozhidar-dimitrov-se-skaraha-za-granichen-kamak-ot-vremeto-na-samuil-news103844.html (достъпен 29 април, 2017); В. Христова, Г. Бузов, Вместо надпис на Самуил показват този на родителите му, *в-к Дума*, 31 март 2004 г., год. 14, бр. 75 (4176), 5; Вл. Симеонов, Самуиловият камък остава в Благоевград. Кметът Причкапов задържа реликвата, иманярят Стамен твърди, че сам е издълбал надписа, *в-к Стандарт*, 31 март 2004 г., бр. 4036, год. XI, 16; Експертизата ще докаже, че Василев лъже. Кирил Грънчаров, зав. отдел недвижими паметници на културата към музея в Благоевград, *в-к Стандарт*, 31 март 2004 г., бр. 4036, год. XI, 16; Й. Гъндовска, П. Цеков, На намерения гранит пише: „Самуил в Христа Бога верен цар и самодържец всем българом”. София спечели битката, но загуби войната за Самуил. Последната дума за съдбата на находката от Петрич ще бъде на министър Абрашев, *в-к Сега*, 31 март 2004 г., бр. 75 (1959), год. VII, 5; Няма данни, че продават находката, *в-к Стандарт*, 31 март 2004 г., бр. 4036, год. XI, 16; Реликвата е истинска, момчето се прави на интересно. Божидар Димитров, директор на НИМ, *в-к Стандарт*, 31 март 2004 г. , бр. 4036, год. XI, 16; Македония ще поиска Самуиловият камък за музея в Скопие, Известие на „*Фокус“ – „Днес +“* от 01.04.2004 г. http://www.dnesplus.com/frontpage.asp (достъпен 01 април, 2004 г.); Authenticity of Ancient Bulgarian Landmark Proved, novinite.com, April 13, 2004 http://www.novinite.com/view_news.php?id=33346 (достъпен 29 април, 2017); П. Цеков, Монаси през турско дописали плочата, намерена край Петричко. Самуиловият камък бил на поп, а не на цар, *в-к Сега*, 20 април 2004 г., бр. 91 (1975), год. VII, 5; Вл. Симеонов, Камъкът на Самуил е автентичен, *в-к Стандарт*, 14 април 2004 г., бр. 4048, год. XI, 8; Тройна експертиза потвърди – камъкът на Самуил е автентичен, *в-к Сега*, 14 април 2004 г., бр. 86 (1970), год. VII, 5.

г.), както и преди много години (към 1984 – 1985 г.), настояваше, че те са преписали текста в същинската му част. В интервютата в медиите през 2004 г. той обясняваше, че са преписали от учебника по история за 7 клас,[2] но според мен беше невъзможно да са използвали това издание по няколко причини. Първо, защото сме били в 7 клас през учебната 1984 – 1985 г., а мисля, че случката с надписа беше от лятото на 1984 г. Но дори и да е била от 1985 г., в учебника по история за 7 клас от 80-те години на XX в. не се изучаваше българската история, а нова обща история, и няма как да се препише от там каквото и да е за Самуил. Така логично се оказваше, че трябва да се търси в по-ранните учебни пособия и по-точно в учебника по „Родинознание за 4 клас“, защото именно в него се съдържаха уроци от средновековната българска история с подходящи илюстрации.

Ето какво, всъщност, е изписано върху плочата (размери: 65 х 70 см; височина на буквите: около 3 см):

† ꙗѦМѮНѦ_ †
ѴѢѰЄNЬЦѰЬНꙗѦМѲ_ _ _ _ _
ѴСѢБѦГѦРѠ

Възстановка:

† Сѧмѵнѧ[ъ] †
вѣѱень цр̄ь н сѧмѳ[дрьжецъ]
всѣ(мь) бл̄гѱѡ(мь)

При кратката ни среща в музея в Благоевград през 2004 г. Стамен Василев сподели, че е имало и още нещо в края на надписа, който са преписали, но не са го разбрали и затова текстът останал недовършен. Това се оказа важен ориентир. Имайки предвид тези подробности, аз прегледах още през следващите дни възможните издания в Народна библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив и събрах достатъчно данни, че този надпис може да е бил съчинен като е използван учебника по „Родинознание за 4 клас“ от 1981 г.,[3] по който сме учили в четвърти клас. Годината беше юбилейна и може би затова изданието на Родинознанието за нашия набор беше ново. Не мога да кажа по какви причини, може би бройките не бяха достигнали за всички училища, но и по-старото издание от 1980 г. – „Родинознание за 4 клас на ЕСПУ“,[4] също се използваше или поне на мен ми беше познато с интересните карти и бойни сцени от вътрешните страни на кориците. Сред тях беше и битката при Беласица (с. Ключ) на победените и ослепени Самуилови войници, което е единственото голямо събитие от националната ни история, случило се в този край. Същото трябва да е било положението с учебниците през 1981 г. и в съседното с. Самуилово.

Сравнявайки надписа на съучениците ми Пламен и Стамен Василеви с илюстрациите в „Родинознание за 4 клас“ от 1981 г. забелязах, че в долния десен ъгъл на стр. 75 има изобразен паметник, от който е било възможно да се препише. Това обаче не беше каменен надпис, а лист от Лондонското четвероевангелие с изображенията на цар Иван Александър и семейството му (Обр. 2). Дори и на пръв поглед се виждаше, че надписът от с. Самуилово е съкратен (при това смислово неправилно) вариант на титулатурата на българския владетел Иван Александър. Така още през 2004 г. за себе си достигнах до извода, че са преписвали от тук. Доколкото успях да проследя българските учебници от 60-те, 70-те и 80-те години на XX в., тук за първи път се поместваше, без цензура, пълно факсимиле на тази страница от Лондонското четвероевангелие. Традиционното изрязване на титулатурата на цар Иван Александър

[2] Ст. Цолов, Плочата на цар Самуил. Открит в селски двор камък предизвика национална истерия и скандален международен отзвук, *в-к 168 часа*, год. XV, бр. 14, 2 – 8 април 2004 г., 3 – 5.

[3] Шопов, Й. и др., *Родинознание за 4 клас*, ДИ „Народна просвета“, София, 1981.

[4] Петров, П. и др., *Родинознание за 4 клас на ЕСПУ*, ДИ „Народна просвета“, София, 1980.

от предишните учебни издания, с кръстния знак и израза въ҃хаба҃ (в Христа Бога), явно неприемливи за комунистическия режим, сега се виждаха. Технологията на преписването изглеждаше обяснима. Първо е подменено името на Иван Александър с това на Самуил. На следващо място е издълбан един кръст не само пред името, но и след него. По-нататък са пропуснати неясните съкращения във втория ред въ҃хаба҃ (в Христа Бога) и е останало само вѣрень цр҃ь (верен цар). Така обаче се е получило безсмисленото словосъчетание „верен цар“ вместо традиционния израз, с който се изразява божествения произход на царската власт, а именно „в Христа Бога верен цар“. Третият и четвъртият ред са преписани по-пълно, но и тук липсват някой букви и надредните чертички (титлите за съкращение), защото явно не е бил ясен техния смисъл в оригиналния текст. Краят (петият ред) е останал също неясен и затова не е преписан, по думите на Стамен Василев. Видимо не бяха разбрали смисъла на последната дума – „кръкѡ҃“, за която и аз самият първоначало се замислих, какво означава, докато не прочетох в съседство титулатурата на царица Теодора и не видях, че там стои „гръкомь“, т.е че става въпрос за „гърци“, изписано с допусната правописна грешка при първата буква. Големият кръст върху камъка, леко наклонен, също ми се видя логично направен, защото и в илюстрацията от Лондонското четвероевангелие цар Иван Александър държи жезъл, който завършва в горния си край с голям кръст, леко наклонен в страни. По-трудно беше да се каже откъде е взето името на Самуил с лигатурата ѕ (*ук*) и дали въобще е преписано отнякъде. Тази „странна буква“ също се оказа, че не е непозната за учениците от 70 – 80-те години на миналия век, защото дълги години в „Родинознание за 4 клас на ЕСПУ“ се помества стенопис на възрожденския художник Г. Данчов на Св.св. Кирил и Методий, а между тях надпис, който завършва с думата аꙁѕѕка, изписана със съответната лигатура (Обр. 3). Съдържа се също и в надпис от друга илюстрация, от Манасиевата хроника, със смъртта на Самуил, където е изписано ѕмрѣть (Обр. 4).

След като през 2004 г. бях направих за себе си тези изводи, реших, че един съвременен надпис не заслужава толкова много внимание и повече не съм се занимавал с него. Още повече, че сформираната комисия от медиевисти, сред които бяха акад. Васил Гюзелев, проф. Станислав Станилов и проф. Казимир Попконстантинов, се изказа категорично, че това не е царски надпис на Самуил. Интересно бе, че установиха дори, че началото е написано от един човек, а останалите редове от друг, което си е и истината по думите на Ст. Василев. Неприемливо ми се струваше обаче датирането на надписа – първия ред в Средновековието, а останалите – по-късно – през Възраждането или в Ново време.[5] Но в она-

[5] К. Грънчаров, Ст. Смядовски, Новооткритият надпис на цар Самуил, *Български език*, 51/1 (2004), 11.

Титулатурата на цар Иван Александър в Лондонското четвероевангелие. *Подчертани са подменените и пропуснати части.*	Така наречения „Самуилов надпис“ от с. Самуилово, Благоевградска област
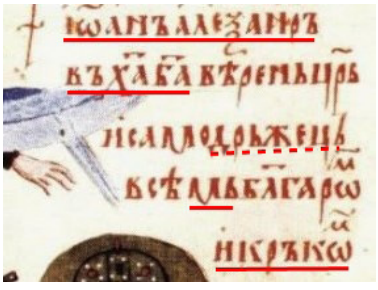	☦ САМѲНА[Ꙁ] ☦ ВѢРЄNЬЦРЬНСАМ0[ДРЬЖЄЦꙀ] ВСѢБАГАРѠ

зи медийно преекспонирана ситуация и това беше достатъчно, за да се отхвърли автентичността на надписа.

Може би никога нямаше да напиша тези редове, ако преди няколко години не научих, че въпросният „Самуилов камък“ е изложен в експозицията на РИМ – Благоевград. Освен това, около 1000 годишнината от битката при с. Ключ, отбелязана по достоен начин през 2014 г. и в София, и в Петрич, разбрах, че този надпис е навлязъл и в научно обращение, като дори са се появили обемисти разработки, в които присъства.[6]

Потърсих близнаците Пламен и Стамен през лятото на 2016 г., за да получа още информация след толкова много години. Видях ги буквално за няколко минути. Казаха ми съвсем същите работи (вече за трети път), които разказват още от около 1984 г. Показаха ми и една идентична като материал плоча, но без надпис, която още стои на тротоара пред входната им врата.[7] На момента не схванах съвсем защо ми я показват, но след известно време, докато проследявах публикациите по темата в интернет, ми стана ясно – защото някой измислил версията, че плочата с надписа била пренесена от с. Скрът, а това по техните думи не е така. Изненадах се, когато при следващ телефонен разговор Стамен ми каза, че, едва ли не, били написали надписа заради шегата, която искали да си направят с мен. Спомена и още нещо, обаче, което премахна окончателно всякакви съмнения за авторството, като каза, че са направили пред името на Самуил „крив кръст“ и досега никой не бил забелязал това. Какво искаше да каже с това „крив кръст“? Пак погледнах и надписа, и илюстрацията от „Лондонското четвероевангелие“. Пред името на цар Иван Александър (а и пред името на царица Теодора) стоят кръстове с вълнообразно изписано хоризонтално рамо, видимо характерно за ръкописни курсивни текстове и графики, а не за епиграфски паметници.

Всичко казано дотук е напълно достатъчно, за да се изключи всякакво съмнение, че този надпис е направен в наше време, като за модел е използвана титулатурата на цар Иван Александър, с която е представен в Лондонското четвероевангелие.

Още през 2004 г. Ст. Смядовски е публикувал във вестник „Култура“ своята позиция за средновековната автентичност на надписа, като все пак обръща внимание на някои палеографски несъответствия, но същевременно не приема и мнението на тричленната комисия.[8] Малко по-късно и в списание „Българ-

К. Грънчаров и Ст. Смядовски отбелязват, че за К. Попконстантинов „по-късно“ означава XVIII-XIX в., а за В. Гюзелев – 70-те години на XX в.; Надписът на Самуиловата плоча от Петричко е автентичен, но не е царски надпис, *БНТ*, „Всяка неделя”, 18 април 2004 г. http://clubs.dir.bg/showthreaded.php?Board=gotze&Number=1941456738&page=11&view=collapsed&sb=5 (достъпен 29 април, 2017)

[6] К. Грънчаров, Ст. Смядовски, Новооткритият надпис, 7 – 13. Ив. Добрев, Новооткритият надпис на цар Самуил и събитията в 1014 г., *Старобългаристика*, 28/3 (2004), 3 – 24. Ив. Добрев, Два Царсамуилови надписа, Линц 2007, 443 – 500 (= *Altbulgarische Studien. Beitrage zur Kultur-, Literatur-, Sprach-, und Kunstgeschichte Bulgariens*. Bd. 6). Н. Овчаров, Надписи от епохата на цар Самуил. – В: *Цар Самуил (+1014) в битка за България*, Софоия 2014, 73 – 75. Ив. Карачорова, Епиграфски паметници, свързани с цар Самуил. – В: *Хиляда години от битката при Беласица и от смъртта на цар Самуил (1014-2014)*, Ик Гутенберг, София 2015, 141 – 154.

[7] Пред къщата им има уличен канал, покрит с каменни плочи. Поне една от тях е напълно идентична на външен вид като тази с надписа. Видимо са от едно находище. Петрографският анализ на плочата с надписа показва, че идентични скали има в обширна зона от северните склонове на пл. Беласица при селата Ключ, Яворница, Самуилово и Коларово. Иначе казано, плочата с надписа е с местен произход. Вж. L. Macheva, Determination of the provenance of newly discovered archaeological monument, *BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, CENTRAL LABORATORY OF MINERALOGY AND CRYSTALLOGRAPHY, ANNUAL REPORT* No 10/2004 http://www.clmc.bas.bg/Annreps/Annrep10/frames_annrep10.htm (достъпен 29 април, 2017).

[8] Ст. Смядовски, За прочита на спорния надпис, *в-к Култура*, бр. 21 (2323), 14 май 2004, 3.

ски език“ е публикувана от К. Грънчаров и Ст. Смядовски една статия, в която по същество се поддържа същата позиция, като се допълва и аргументира.[9] През същата година публикация за надписа прави и Ив. Добрев в списание „Старобългаристика“.[10] От уводните думи се разбира, че информацията, с която разполага за надписа, е получил от К. Грънчаров. Същите сведения съобщава и в друга негова публикация от 2007 г., в която се настоява, че надписът е от с. Скрът и до 80-те години на XX в. е стоял в двора на селската църква (това дори е отбелязано и в заглавието).[11] Доколкото може да се установи, версията, че „паметникът“ произхожда от с. Скрът, е лансирана от К. Грънчаров, но не се дава информация на какви факти се основава и кои са източниците, което ми изглежда съмнително. През 2010 г. една по-трезва оценка на надписа и ситуацията около появата му в медийното и научно пространство прави Ир. Вагалинска в публицистичен материал в списание „Тема“, като го определя като класически пример за кьорфишек.[12] Въпреки това „паметникът“ продължава да се появява и в по-нови научни разработки, като се цитира, или коментира.[13]

Аз не мисля да разглеждам тези публикации по същество, защото моите издирвания показват, че този надпис не е нито автентичен средновековен паметник, нито дори фалшификат! Предложената титулатура на цар Самуил е частично безсмислена и изведена чрез механично и произволно съкращаване на титулатурата на цар Иван Александър, нещо напълно обяснимо, като се има предвид, че е дело на ученици, които не са познавали старобългарския език, палеографските особености на надписите от средновековната епоха и традициите в развитието на титулатурата на българските владетели. Така наречения „Самуилов надпис“ или „Самуилов камък“ от с. Самуилово (а при Ив. Добрев – от с. Скрът), по всичко личи, е съвременен надпис, написан около 1984 – 1985 г. от братята Пламен и Стамен Василеви. Трудно е да се определят мотивите им за написването на текста, но би могло да се допусне, че са свързани преди всичко със заразителния патриотизъм около честванията на „1300 годишнината на България“ през 1981 г. и бавно отшумяващата еуфория в следващите няколко години. Също, със съвременното име на родното им село – Самуилово, производно от името на цар Самуил. В някаква степен вероятно като фактор за появата на текста е било и желанието им да си направят шега, дори и с мен. Технологията на изписването на текста е свързана с преписването на разбираемата за тях част от титулатурата на цар Иван Александър от илюстрация от Лондонското четвероевангелие, поместена в учебника по родинознание за 4 клас от 1981 г., като името на Иван Александър е заменено с това на Самуил.

---

[9] К. Грънчаров, Ст. Смядовски, Новооткритият надпис, 7 – 13.

[10] Ив. Добрев, Новооткритият надпис, 3 – 24.

[11] Ив. Добрев, Два Царсамуилови надписа, 443 – 500. Частта е озаглавена „Надписът от село Скрът и събитията в 1014 г.“.

[12] Ир. Вагалинска, Патриотични игри, *Тема*, год. X, бр. 32 (459), 16 – 22 август 2010, 13.

[13] А.-М. Тотоманова, Самуиловите надписи и старобългарският книжовен език. – В: *Европейският югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура*, София 2015, 514; Ив. Карачорова, Епиграфски паметници, 149 – 150.

ABOUT THE SO-CALLED „SAMUIL'S INSCRIPTION" FROM THE VILLAGE OF SAMUILOVO, DISTRICT OF BLAGOEVGRAD

Georgi Mitrev

Summary: The story of the so-called „Samuil's Inscription" from the village of Samuilovo, Blagoevgrad district, exploded in the media in the spring of 2004. Stamen Vasilev, the man in whose courtyard the police found the plate with the inscription, said that he and his twin-brother, Plamen Vasilev were the authors of the text. The commission of experts formed (V. Gyuzelev, St. Stanilov, K. Popkonstantinov) found that it was not a medieval king's inscription but, nevertheless, some authors such as K. Grancharov, St. Smyadovski and Iv. Dobrev did not accept that opinion and published their works in which they presented it as an authentic medieval monument of the XI-th century.

For me, that story has an essential background because I saw the monument in 1984-1985. Even then my classmates Plamen Vasilev and Stamen Vasilev were saying that they were the authors of the text and that they had copied that text from a school textbook. In 2004 I undertook searches, which indicated that there is every reason to believe that said inscription is not an authentic monument from the Middle Ages but is a contemporary inscription. The results of the search and my won memories are published for the first time here.

There exist sufficient grounds to assume that the so-called „Samuil's Inscription" was made up by using an illustration from the textbook of Homeland Studies from the year 1981 where a sheet of The Gospels (Tetraevangelia) with the family of Tsar Ivan Alexander from the British Library in London is presented. The titulary of Tsar Samuil used in the inscription form the village of Samuilovo (in Iv. Dobrev's work – the village of Skrat) was obtained by means of random abbreviation of the titulary of Tsar Ivan Alexander. That seems totally explicable considering the fact that it was the deed of pupils who did not know the Old Bulgarian language, the paleographic specifics of inscriptions from the medieval era or the traditions in the development of the titulary of Bulgarian rulers. It is difficult to establish their motives to write the text but it is possible to assume that they were primarily related to the inspiring patriotic moods around and after the celebrations of the 1300-th anniversary of the Bulgarian state in 1981 and also to the modern name of their native village – Samuilovo, deriving from the name of Tsar Samuil. To a certain extent, probably, their desire to make a joke was also a factor that played its part in the appearance of the text.

Key words: Samuel's inscription, epigraphy, Middle Ages, history.

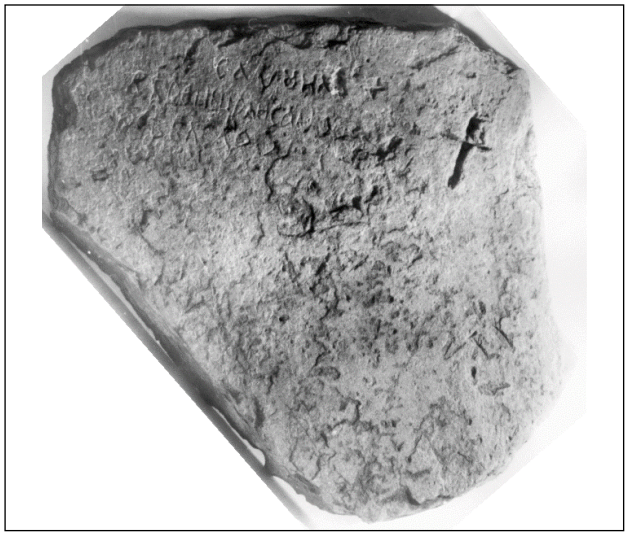

Обр. 1. *Каменната плоча с т.нар. „Самуилов надпис“ от село Самуилово, Благоевградска област.*

Обр. 2. *Лист от Лондонското четвероевангелие, представящ семеството на цар Иван Александър.*

Обр. 3. *Стенопис на Георги Данчов от Араповския манастир с изображение на светите братя Кирил и Методий.*

Обр. 4. *Миниатюра от Манасиевата хроника, представяща смъртта на цар Самуил.*

НАДЯ БОЯДЖИЕВА – „РУСИЯ, НАТО И СРЕДАТА НА СИГУРНОСТ СЛЕД СТУДЕНАТА ВОЙНА“, ЧАСТ 1 (1989 – 1999), 383 С., СОФИЯ 2014, ИЗДАТЕЛСТВО „Д. УБЕНОВА“

Валентин Петрусенко

Книгата на Надя Бояджиева „Русия, НАТО и средата на сигурност след Студената война“ може да изглежда като изключително актуална и към днешна дата, имайки предвид изостената външнополитическа обстановка през последните няколко години. От друга страна, някои ще я възприемат като малко остаряла, посочвайки годината на издаването – 2014 г., но това е и парадоксът за изследователите на съвременната световна история, понякога събитията върхлитат толкова неочаквано, че коренно се променя цялата световно политическа обстановка, а динамиката на обществените настроения пък се оказва една съвсем друга величина, неподдаваща се на предвидимост. Но книгите не остаряват, те дори с годините стават и по-актуални.

Всъщност за настоящата рецензия са верни и двете съждения, както и мотивацията чрез това да се сложат основите на различни рубрики още в първия брой на специализираното издание на Катедра „История и археология“ в Пловдивски университет – *„Пловдивски исторически форум“*

Истината е, че през отминалите години не бе направена адекватна оценка на въпросното специфично научно изследване. От друга страна, става дума за млад автор и колега, тъй като Надя Бояджиева от дълги години преподава различни дисциплини към катедрата, в частност и в една от най-успешните ни магистърски програми „Дипломация и международни отношения“.

За познавачите на историята, особено на съвременната световна история, е ясно, че отделните събития са изключително взаимосвързани и не могат да се разгледат в изкуствена среда, нито да се извадят от общия контекст. Всъщност става дума за същия непрекъснат исторически процес, но много по-динамичен и глобален, с много повече неизвестни. Затова и книгата на Надя Бояджиева е интересна, тъй като дава една моментна снимка на много важния период от първото десетилетие след рухването на съветската система и след края на Студената война, т.е. времето за пренареждане на новия световен ред. При това авторът съвсем резонно ограничава времевия отрязък на изследването и го определя като Част 1, от което следва да очакваме и втората част на изследването, което може би ще даде отговор на многото въпроси, възникнали след

неочакваните поврати в световната политика напоследък. Но истината е, че без да се изучат предходните етапи в най-новата история, няма как да стигнем до правилни изводи и за слеващите етапи.

Книгата веднага привлича със сериозния характер на анализа в руслото на историческата обективност и в този смисъл е ценна, тъй като стои далеч от днешните пристрастия, от крайностите на „фобиите“ и „филиите“ и достойно представя една съвсем нормална среда на формиране на съвсем нов характер на световните политически отношения в необичайната международна обстановка на края на биполярното разделение на света.

Изследването се състои от 8 глави и раздел с приложения. Първата глава има задачата на въведение и съвсем логично прави преглед на международните отношения преди края на Студената война. Втората глава е посветена повече на вътрешнополитическите отношения относно разпадането на СССР и създаването на Руската федерация като нов и самостоятелен юридически субект. Третата глава е посветена на новата среда за сигурност в Централна и Източна Европа, в частност са засегнати и някои характеристики на т.нар. „постсъветско пространство“. От глава четвърта започва същинското изследване на това как се дефинират новите принципи за националната сигурност на Руската федерация по времето на президента Елцин. Глава пета е посветена на преосмислянето на приоритетите на руската външнополитичека стратегия в края на 90-те години и последствията на тази нова ориентация. Следващите три глави повече са посветени на двустранните отношения между Русия и НАТО, както и на регионалната политика. В частност, в глава шеста се разглеждат различните вариации на възприятията в Русия относно разширяването на НАТО, а по същество и нарушаването на първото статукво, касаещо разпускането на Варшавския договор и взаимоотношенията с НАТО в първите години на демократичния преход за Източна Европа. Очевидно през този период има изостряне на отношенията със САЩ, което води до преосмисляне на външнополитическите стратегии на двете световни суперсили в края на 90-те, и до нови измерения на руско-американското сътрудничество, а именно до новата институционална среда на взаимоотношнията с НАТО – Постоянния съвместен съвет, базиран върху постигнатото споразумение на „основополагащия акт“ НАТО – Русия. Всъщност това е и фундаменталната промяна на световната политика, свързана и с урегулирането на войните в бивша Югославия и предефинирането на значението на Балканите за руската и американска външнополитическа доктрина, важно и от гледната точка на постигането на стабилост в Европа, само месеци преди фаталната промяна на новия световен ред, дошъл с атаката на Ал-Кайда срещу Световния търговски център в Манхатън и новата офанзива срещу международния тероризъм, където виждаме все по-тясното сътрудничество между Русия и САЩ, между Русия и НАТО. Всъщност оттогава изтече много вода, случиха се т.нар. „цветни революции“ и „Арабската пролет“, демократите в Белия дом и администрацията на президента Барак Обама сериозно влошиха постигнатия преди това напредък в отношенията с Русия, а и последното развитие на руско-американско „партньорство“ при решаването на сирийската криза поставя повече въпросителни. На тях ще трябва да отговори настоящата администрация на президента Доналд Тръмп, ако той съумее да разбере нюансите в световната политика, както и приемствеността и непрекъснатата нишка на международната дипломация.

Книгата ни предлага и раздел с шест приложения – повечето са важни документи на руската външнополитическа доктрина, разгледани в развитието ѝ от 1992 до 1997 г., военната доктина и концепцията за национална сигурност на Руската федерация, както и дипломатическата стратегия за сближаване

с НАТО на тогавашния руски министър на външните работи Андрей Козирев. Приложен е и аналитичен документ, посветен на измеренията на разширяването на НАТО в Централна и Източна Европа.

И в заключение няколко думи за автора – Надя Бояджиева е възпитаник на елитната руска гимназия „А. С. Пушкин“ в София, която завършва със златен медал. После се обучава в Историческия факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ и има невероятната възможност да разработи магистърската си теза под научното ръководство на проф. Андрей Пантев, а по-късно да защити успешно докторска дисертация по съвременните международни отношения на Балканите под научното ръководство на вече покойния проф. Милчо Лалков. От 2000 г. е преподавател в Юридическия факултет на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, от 2008 г. е доцент по международно право и международни отношения, а от 2013 г. е и един от най-младите професори в гилдията на юристите. От дълго време е ръководител на Катедра по международни отношения в Юридическия факултет, а за кратко бе и зам. декан на ЮФ в ПУ. Има зад гърба си редица специализации в научни центрове в Европа и САЩ, гост-преподавател по програма „Фулбрайт“ в Харвардския университет. Работила е и в архивите на САЩ и Русия по проблемите на международната сигурност. Разглежданата монография е плод на именно такова изследване. Затова ще очакваме и анонсираната му втора част, още повече защото сегашното състояние на световната политика буди сериозна загриженост, и ако се случат непредвидими неща, то в по-голяма степен именно историците са тези, които чрез безпристрастен и обективен анализ могат да дадат отговор за настъпилите промени.

XII-ти НАЦИОНАЛНИ СТУДЕНТСКИ НАУЧНИ ЧЕТЕНИЯ С МЕЖДУНАРОДНО УЧАСТИЕ НА ТЕМА „ЕВРОПЕЙСКО КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО“ (ПЛОВДИВ, 28 – 29 МАЙ 2016 г.)

Георги Митрев, Кристиян Лъсков

На 28 и 29 май 2016 г. в гр. Пловдив се проведоха XII-те национални студентски научни четения, под наслов „Европейско културно-историческо наследство“. Организираха се от Студентския историко-археологически клуб „Проф. Велизар Велков“ към катедра „История и археология“ на Философско-исторически факултет на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Научният форум за студенти и докторанти съвпадна с двадесетгодишнината от създаването на студентския клуб. Младите историци и археолози се събраха в една от най-големите и най-красиви къщи в Стария Пловдив – къщата на Верен Стамболян, известна още като „Къщата на художниците“. Тя бе любезно предоставена от Общинския институт „Старинен Пловдив“.

Конференцията беше открита с приветствено слово от декана на Философско-историческия факултет при ПУ „Паисий Хилендарски“ доц. д-р Красимира Кръстанова. Тържествената част включваше още връчване на награди и други приветствия. СИАК „Проф. Велизар Велков“, като вече утвърдена в хуманитаристиката студентска организация, учреди почетен знак, който ще се връчва ежегодно на хора със сериозни постижения в своята научна област и допринесли за развитието на клубната дейност. За първи носители на наградата бяха избрани доц. д-р Иван Джамбов и доц. д-р Георги Митрев – дългогодишният и настоящият ръководител на катедра „История и археология“, идеолози и основатели на СИАК „Проф. Велизар Велков“.

Денят на откриването – 28 май, съвпадна и с националния празник на Армения (Ден на републиката). Затова за нас беше изключителна чест гост да ни бъде Негово Превъзходителство Армен Саргсян, извънреден и пълномощен посланик на Република Армения в Република България. Посланикът отправи приветствие към участниците във форума и изнесе пленарен доклад за ролята и мястото на Армения в европейското културно-историческо наследство.

Във връзка с 20-годишнината на СИАК „Проф. Велизар Велков“ бе организиран и

ученически конкурс за есе на тема „Пловдив като част от историята и културата на Европа“. Той имаше за цел да насърчи краезнанието и да приобщи учениците към историята. Наградният фонд, осигурен от катедра „История и археология“, включваше парични награди и книги. На първо място журито класира Мина Панайотова от ЕГ „Иван Вазов“, гр. Пловдив, която имаше и възможност да прочете есето си пред публиката на откриването. Второто място бе за Божидара Атанасова от ОМГ „Акад. Кирил Попов“, гр. Пловдив, а на трето място бе класирана Мария Щърбева от Националната търговска гимназия, гр. Пловдив. Всички те получиха и грамоти, а есетата им ще бъдат включени в сборника с докладите от научните четения.

Голямо вълнение по време на откриването предизвика и представянето на сборника с резултатите от миналогодишните единадесети студентски научни четения, екземпляр от който бе предоставен на гостите и участниците. В редовно издаваните сборници на СИАК „Проф. Велизар Велков“ първите си публикации са направили обещаващи млади учени.

В работните заседания на научния форум своите изследвания представиха около 40 студенти и докторанти. Сред тях имаше колеги от 6 български университета: ПУ „Паисий Хилендарски“, СУ „Св. Климент Охридски“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, ЮЗУ „Неофит Рилски“, ШУ „Епископ Константин Преславски“ и Нов български университет и един участник от чужбина – от Университета в Пардубице, Чехия. Всички те по традиция получиха работни материали, осигурени от Студентския съвет при ПУ. Тази година участниците получиха и по четири книги на историческа тематика, осигурени от издателство „Иврай“ и катедра „История и археология“.

12-те студентски научни четения бяха събитие за цяло поколение възпитаници на катедра „История и археология“ в Пловдивския университет. Основен акцент на юбилея бе Кръглата маса на тема „Проблеми и предизвикателства пред историческото образование в българските университети“, с която приключи програмата през първия ден. В нея участваха настоящи и бивши членове на СИАК „Проф. Велизар Велков“ от самото му създаване преди 20 години до сега. Една своеобразна среща на 20 випуска млади историци и археолози, сред които имаше немалко реализирали се специалисти и други, които въпреки професионалната си реализация в други области, са запазили скъп спомен от годините, прекарани в Университета.

На празничното за СИАК „Проф. Велизар Велков“ събитие присъстваха и обичани преподаватели, сред които доц. д-р С. Кацаров, доц. д-р Д. Димитров, гл.ас. д-р Б. Драганов и гл.ас.д-р Станислав Боянов, който към настоящия момент е научен ръководител на клуба.

XII-те национални студентски научни четения приключиха с вълнуващо посещение на реставрираната Малка базилика в Пловдив. Под вещото ръководство на гл.ас.д-р Б. Драганов участниците във форума се запознаха се един от наскоро експонираните късноантични археологически обекти в града и с интересните подови мозайки, запазени в него.

СБОРНИК „МУЛТИКУЛТУРНИЯТ ЧОВЕК“, ПОСВЕТЕН НА 60-ГОДИШНИНАТА НА ПРОФ. ДИН КАМЕН ГАРЕНОВ (ОТЕЦ ПЕТЪР ГАРЕНА)

Георги Митрев, Станислав Боянов

На 08.11.2016 г. катедра „История и Археология“ организира представяне на сборник с научни статии и студии, озаглавен „Мултикултурният човек“. Събитието, което обедини академичната общественост на българските университети, в които се преподава хуманитаристика и теология, се проведе в зала „Амбасадор“ на хотел „Рамада Тримонциум“. Сборникът е посветен на 60-годишнината на проф. дин Камен Гаренов (отец Петър), дългогодишен преподавател в ПУ „Паисий Хилендарски“ и уважаван член на академичния състав на катедра „История и археология“.

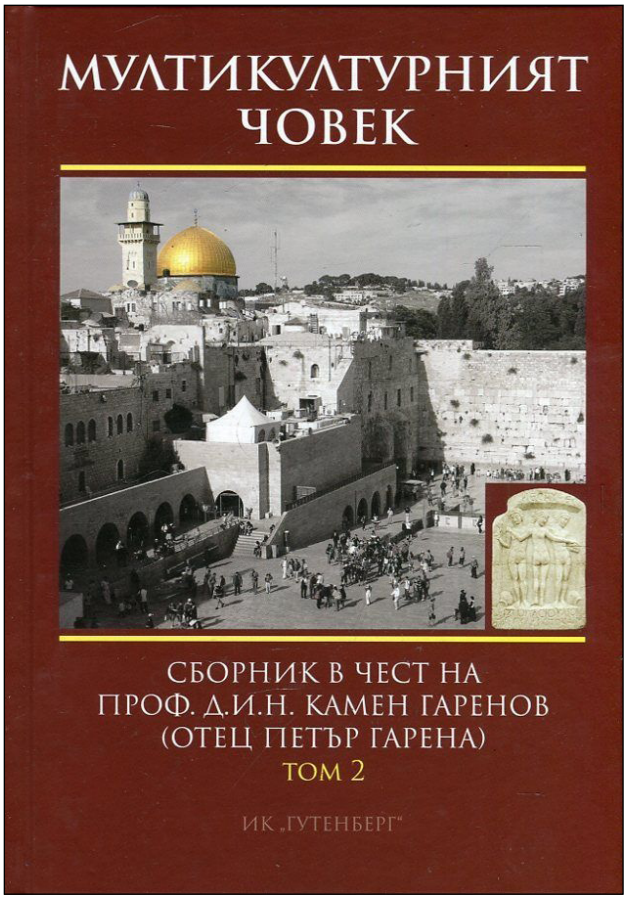

Заглавието на сборника – „Мултикултурният човек“, отлично олицетворява личността на проф. Гаренов. Изтъкнат богослов и теолог, доктор на историческите науки, духовен пастир в Кърджали, поет и публицист, скулптор и художник, отличен с редица престижни награди във всички изброени дотук области.

Ректорът на ПУ „Паисий Хилендарски“ – проф. д-р Запрян Козлуджов, изнесе при-

ветствено слово към проф. Гаренов и му връчи почетния знак на Университета. От името на катедра „История и археология“ доц. Георги Митрев подари плакет за годишнината и заедно с гл.ас. Станислав Боянов представиха на гостите юбилейния сборник. За влиянието на отец Петър сред научната и културна общественост на София, Пловдив, Шумен и Кърджали говори най-силно фактът, че поздравителни адреси бяха поднесени от институции като Министерството на културата (и лично от министър Вежди Рашидов) и СУ „Св. Климент Охридски“. Те изразиха своето дълбоко уважение към личността на проф. Гаренов. Присъства и ректорът на УНИБИТ – проф. д-р Стоян Денчев, който също приветства юбиляря. Кметът на Кърджали инж. Хасан Азис в поздравителното си слово подчерта голямата роля на отец Петър в духовния и обществен живот на Кърджали.

Във вечерта на честването бе излъчен пред гостите на юбилея документален филм, посветен на отец Петър, с автор известният режисьор и публицист Иван Кулеков. В изключително увлекателния филм той разказва за пасторската мисия на отец Петър в един сложен етно-религиозен регион като Родопите. Показани бяха ежедневните трудности и успехи, които отец Петър изпитва в своята просветителска мисия.

В първата част на сборника „Мултикуртурният човек“ ректорът на ПУ „Паисий Хилендарски“ – проф. Козлуджов, публикува очерк, посветен на академичното израстване на проф. Гаренов в структурите на Пловдивския университет. Проф. Козлуджов проследява с професионална вещина и точност професионалния път на отец Петър от асистент до професор и от доктор по теология до доктор на историческите науки. В същата част на сборника се помества и списък с научната продукция на проф. Гаренов и биографичен очерк за него от писателя Иван Митев.

Материалите в сборника са подредени тематично по модули: „Археология и история“, „Език и литература“, „Богословие, църковна история и християнско изкуство“ и „Общество, образование и култура“. Осемдесет и трима доказани в своята област автори и над 1500 страници текст и илюстративен материал са сериозно доказателство за научната стойност на настоящия сборник. Изследванията се отличават с голямо разнообразие от сюжети и теми от областта на археологията, историята, теологията, културологията, филологията и други. Част от статиите са придружени с илюстративен материал, който дава възможност на читателите да се запознаят визуално с тематиката, представена от съответния автор, и да се потопят в атмосферата създадена от него.

За автори в изданието са поканени (и всички от тях отговориха положително) множество изявени специалисти в различни области на човешкото познание и културата от България и чужбина. За големия интерес към „Мултикултурният човек“ свидетелства и факта, че в него е изявил желание да се включи и автор от далечна Индонезия с тема, засягаща етническото и културно разнообразие на България. В сборника има автори и от Русия, Германия, Великобритания, Турция, Гърция и др.

Съставът на редколегията на „Мултикултурният човек“ също допринася за сериозната научна „тежест“ на сборника: *Академик Георги Марков, проф. д-р Запрян Козлуджов, проф. дкн Мария Шнитер, доц. д-р Георги Митрев, съставител гл. ас. д-р Станислав Боянов.*

ИЗИСКВАНИЯ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

Списание „**Пловдивски исторически форум**“ приема:

– студии до 120 000 знака (с интервали и бележки);
– статии до 60 000 знака (с интервали и бележки);
– съобщения до 18 000 знака;
– рецензии и отзиви до 12 000 знака;

Материалите могат да бъдат на български, руски, английски, немски, френски и италиански език.

I. Изисквания за подготовката на текста

1. Материалите се предават в електронен вариант като Word documents с шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разредка (Line spacing) 1,5. Научният апарат следва да бъде оформен в бележки под линия (Footnotes) с шрифт Times New Roman, размер 10 pt, без разредка (Line spacing „Single“). Всеки материал трябва да разполага с анотация (абстракт) и ключови думи в началото, както и с резюме и ключови думи в края.
2. Заглавието се изписва с главни букви, центрирано, без съкращения, с размер 14 pt, **Bold**. На следващия ред се разполагат името и фамилията на автора (авторите) без съкращения, с начални главни и последващи малки букви (маркирани с клавиши Ctrl+Shift+K) с размер 14 pt.
3. През един празен ред се разполага анотация/абстракт (до 1000 знака с интервалите), на езика на който е написана статията, с размер и стил на шрифта 12 pt, *Italic*.
4. На следващия ред се изписват ключовите думи (до 10 на брой), на езика на който е написана статията, с размер и стил на шрифта 12 pt, *Italic*.
5. През един празен ред следва основният текст на материала с подравняване Justify.
6. Резюмето (до 3000 знака с интервалите) се разполага в края, след основния текст, и е на английски език.
7. След резюмето се изписват ключовите думи на английски език.
   Ако материалът е на английски език, то резюмето и ключовите думи в края са на български.
8. В самия край се прилага списък на използваните в научния апарат съкращения на периодични издания. Пример:
   ЛИБИ – Латински извори за българската история
   ЦДА – Централен държавен архив
   BHR – Bulgarian Historical Review, Sofia
   EB – Études balkaniques, Sofia
   CFHB – Corpus fontium historiae Byzantinae
9. Илюстрациите се представят в отделен електронен файл (tiff, .jpg, .png) в резолюция не по-малка от 300 dpi.

II. Типографски конвенции

1. Цифровият индекс на бележките под линия се поставя след кавичките и пунктуационните знаци.
   Пр. „цитат“[1]; ,[1] .[1]
2. Кавички – „“
3. Числата в текста се изписват:
   – С думи, ако са по-малки от 10 – пр. „две епископии“;
   – С арабски цифри, ако са 10 или по-големи – пр. „1000 войници“;

4. При обозначаване на последователни страници в бележките под линия се използва „ – “. Пр. 56 – 65
5. „**Bold**“ се използва само за заглавието на представения за отпечатване материал и за евентуалните му подзаглавия.
6. „*Italic*“ се използва за заглавия на книги/монографии, списания, сборници и издания на извори.

III. Изисквания за библиографското оформление на бележките

1. Извори

В. Гюзелев (small caps – Ctrl+Shift+K), *Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, I, София 2000, 154 – 165.

Жофроа дьо Вилардуен, *Завладяването на Константинопол*, превод от старофренски, предговор и бележки Ив. Божилов, София 1985, 34 – 45.

Ксенофонт, *Атинската държавна уредба. Лакедемонската държавна уредба*, превод от старогръцки М. Славова, София 2016, 35 – 37.

Латински извори за българската история (=ЛИБИ), III, София 1965, 87 – 97.

Georges Pachymérès. *Relations historiques*. Edidit notisque instruxit A. Failler. Gallice vertit V. Laurent, Corpus fontium historiae Byzantinae (=CFHB), XXIV/2, Paris 1984.

Državni arhiv u Dubrovniku, Acta Minoris Consilii, fasc. 9, fol. 256v

Централен държавен архив (=ЦДА), София, Фонд: 108К „Стилиян Чилингиров“, Инвентарен опис: 2, Архивна единица: 2560, Номер на лист от архивната единица: 2

NB! При повторно цитиране се използва част от заглавието. Пример:

В. ГЮЗЕЛЕВ, *Извори за средновековната история на България*, 43 – 75.

ЖОФРОА ДЬО ВИЛАРДУЕН, *Завладяването на Константинопол*, 45 – 47.

2. Книги/Монографии

Ив. Божилов, В. Гюзелев (small caps – Ctrl+Shift+K), *История на Добруджа*, Том 2. Средновековие. Велико Търново 2004, 68 – 75.

К. Иречек, *История на българите*, София 1978, 237 – 260.

Л. Спасов, *България и СССР 1917 – 1944 г. (Политико-дипломатически отношения)*, В. Търново 2008, 238 – 260.

M. Angold, *The Fourth Crusade*, Harlow 2003, 75 – 78.

NB! При повторно цитиране:

Ив. Божилов, В. Гюзелев, *История на Добруджа*, 68.

К. Иречек, *История на българите,* 187.

Л. Спасов, *България и СССР,* 43.

3. Публикации в книги

В. Плетньов, Крепостта Кастрици (предварителни съобщения). – В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*, София 2006, 451 – 464.

Г. Марков, Деветнадесетомайският режим между Франция и Германия. – В: *Доклади и съобщения от Първата национална конференция на младите историци*, София 1977, 316 – 324.

NB! При повторно цитиране се използва част от заглавието. Пример:

В. Плетньов, Крепостта Кастрици, 452.

Г. МАРКОВ, Деветнадесетомайският режим между Франция и Германия, 318.

4. Публикации в периодични издания

Г. Марков, Балканското решение на Източния въпрос 1911 – 1913 г., *Македонски преглед* (=МПр), 4 (2002), 7 – 28.

G. Mitrev. On Skotoussa and „Scotusaei liberi“ from the Valley of the Struma/Strymon River (SW Bulgaria), *Arhaeologia Bulgarica* (=AB), XII/2 (2008), 47 – 58.

L. Spasov, L'URSS et les relations bulgaro-turques à l'époque de 1934 à 1938, *Études balkaniques* (=EB), 3 (1983), 58 – 76.

NB! При повторно цитиране се използва част от заглавието. Пример:

G. Mitrev. On Skotoussa and „Scotusaei liberi“, 49 – 50.

L. Spasov, L'URSS et les relations bulgaro-turques, 60.

5. Публикации в Интернет

Br. Carey, Warfare in the Medieval World (2006), http://web.archive.org/web/20110805095555/http://www.deremilitari.org/resources/articles/carey.htm (достъпен 20 ноември, 2016).

Списание
ПЛОВДИВСКИ ИСТОРИЧЕСКИ ФОРУМ
Книжка 1, 2017

Предпечатна подготовка: Цветелина Сотирова
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

ISSN 2535-0951 (Online)